

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat d'Educació

Memòria del Treball de Fi de Grau

Educar per a la Mort en Educació Infantil

Raquel Pérez Bustos

Grau d'Educació Infantil

Any acadèmic 2014-15

DNI de l'alumne: 47254694K

Treball tutelat per Inmaculada Sureda García

Departament de Pedagogia Aplicada i Psicologia de l'Educació

L'autor autoritza l'accés públic a aquest Treball de Fi de Grau.

Paraules clau del treball:

educació, mort, dol, Educació Infantil

RESUM

La mort es troba molt present en la societat actual però, malgrat això, segueix sent un tabú social, cultural i educatiu. Com es viu una pèrdua significativa quan som petits ens marca per la resta de la nostra vida, pel que és important estar emocionalment preparats. D'aquest fet sorgeix la importància d'introduir la mort dins el sistema educatiu. Així, en aquest treball es pretén, per una banda, identificar i conceptualitzar la visió de la mort i el procés de dol en els infants de zero a sis anys d'edat i, per altra, sensibilitzar a la comunitat educativa sobre la importància d'una Educació per a la Mort dins l'àmbit educatiu, a més d'oferir pautes i estratègies metodològiques per tal de facilitar la feina dels professionals.

PARAULES CLAU: educació, mort, dol, Educació Infantil

ABSTRACT

Death is very present in our current society but, in spite of this fact, it remains a social, cultural and educational taboo. When we go through a significant loss when we are little, it shapes our personality for the rest of our life, so it is important to be emotionally prepared. The importance of introducing death in the educational system arises from this fact. Then, the aim of this paper is to identify and conceptualize the vision of death and the mourning process in children from zero to six years old. And also to raise awareness in the educational community about the importance of an Education for Death, providing guidelines and methodological strategies to facilitate the work of professionals.

KEY WORDS: education, death, mourning, Early Childhood Education

Índex

1. Introducció	5
2. Objectius.....	7
3. Metodologia utilitzada per desenvolupar el treball	8
4. Desenvolupament dels continguts	10
4.1. La mort i el dol en els infants de 0 a 6 anys	10
4.1.1. De 0 a 24 mesos	11
4.1.1.1. Percepció cognitiva de la mort	11
4.1.1.2. Com ajudar als infants en un procés de dol	13
4.1.2. De 2 a 6 anys	14
4.1.2.1. Percepció cognitiva de la mort	14
4.1.2.2. Com ajudar als infants en un procés de dol	18
4.2. Educació per a la mort en Educació Infantil.....	19
4.2.1. Conceptualització teòrica	19
4.2.2. Implicació curricular d'una Educació per a la Mort	21
4.2.3. Estratègies metodològiques del professional	24
4.2.4. Intervenció didàctica	26
4.2.4.1. Intervenció didàctica prèvia o preventiva.....	27
4.2.4.2. Intervenció didàctica posterior o pal·liativa	33
4.2.5. Avaluació.....	36
4.2.5.1. Ensenyança	37
4.2.5.2. Aprenentatge.....	38
5. Conclusions	41
Referències bibliogràfiques.....	45
Bibliografia de consulta	46
Annexes.....	47
Annex 1: Quadre basat en l'estudi de De la Herran et al. (2000; citat en De la Herrán & Cortina, 2006, p.50).....	47
Annex 2: Quadre basat en l'anàlisi de Kübler-Ross i Kessler (2006).	48
Annex 3: Llistat de contes per treballar la mort a Educació Infantil.	49

1. Introducció

Actualment els mestres d'Educació Infantil hem de formar-nos durant un mínim de quatre anys per poder exercir professionalment. Durant aquest temps observem, investiguem, llegim i estudiem diverses tècniques, temàtiques i situacions, encara que ens queden diverses qüestions sense resoldre. La mort, i allò que suposa dins l'aula, és un dels continguts que mai s'ha tractat durant la nostra formació, tot i que sabem que cada dia està més present en la nostra societat. Com bé diu Vicenç Arnaiz (2003): «*la muerte permanece escondida. Hemos pasado del tabú que escondía y negaba el sexo al tabú que esconde y niega la muerte y el sufrimiento*». Aquest tabú està estès, fins i tot, en el nostre àmbit formatiu: l'educació.

Durant la formació del professorat és una temàtica a la qual no s'atribueix gaire importància, i els professionals es veuen sense recursos i estratègies per enfrontar-se i ajudar en situacions de dol als seus alumnes. Degut a la importància, i fragilitat alhora, amb que ha de ser tractat aquest tema, és incomprendible no dotar als professionals d'estratègies i recursos, des del primer moment de la seva formació, per tal de donar un tracte significatiu i efectiu al dol d'un alumne.

Una perspectiva de la mort i el dol dins l'àmbit educatiu, i també familiar, que dóna resposta a aquestes necessitats, tant a nivell educatiu i formatiu com social i cultural, és l'Educació per a la Mort. Aquesta visió de la mort dins el sistema educatiu compta amb pautes i estratègies per un treball efectiu de la mort dins els centres educatius.

Per aquest motiu, aquest treball parteix de la desconeixença dels professionals en aquest àmbit, i dels prejudicis sobre el tractament de la mort, especialment entorn dels més petits, que hi trobem en la nostra societat. Partint d'aquestes dues premisses, es presenta un treball que fonamenta teòricament la concepció de la mort i allò que succeeix durant un procés de dol en les edats pertanyents a l'Educació Infantil (0-6 anys), a més de presentar una investigació bibliogràfica sobre una recent perspectiva sobre la mort dins l'àmbit educatiu: Educació per a la Mort.

El marc teòric es divideix en dues etapes (0-2 i 2-6 anys) que es caracteritzen per diferents visions i comprensions sobre la mort, les reaccions que tenen davant aquesta i la manera amb la qual podem donar suport. Després de fonamentat teòricament les particularitats del dol, ens introduïm en la temàtica d'educar per a la mort: identifiquem els

referents teòrics que defensen la inclusió de la mort dins el sistema educatiu, s'exposa el concepte d'aquesta pedagogia i les seves implicacions, es proposen intervencions i estratègies didàctiques tant prèviament com posteriorment a una pèrdua significativa, i l'avaluació sobre l'ensenyança i aprenentatge d'aquest procés.

Així, amb aquest treball es vol, en primer lloc, sensibilitzar a la comunitat educativa sobre la importància d'una Educació per a la Mort i, en segon lloc, proporcionar als professionals de l'educació d'estratègies i recursos pel tractament d'aquesta temàtica dins l'aula, tant de manera preventiva com pal·liativa.

2. Objectius

El Treball de Fi de Grau que es presenta a continuació, pretén assolir principalment dos objectius generals, dels quals sorgeixen altres objectius específics.

Objectius generals

- Sensibilitzar a la comunitat educativa sobre la importància d’una Educació per a la Mort en Educació Infantil.
- Proporcionar, als professionals d’Educació Infantil, estratègies i recursos per tractar la mort i el dol dins l’aula.

Objectius específics

- Promoure un tractament normalitzat davant la mort.
- Conèixer com els infants de zero a sis anys conceptualitzen la mort.
- Conèixer, identificar i guiar un procés de dol.
- Dotar als professionals de l’educació d’estratègies metodològiques per ajudar als infants a enfrontar-se al propi dol.
- Proporcionar pautes pel desenvolupament d’una Educació per a la Mort.
- Desenvolupar activitats i recursos didàctics per treballar a Educació Infantil.

Amb aquests objectius es pretén cobrir les necessitats sorgides en l’apartat “1.Introducció” del present treball: introduir l’Educació per a la Mort a Educació Infantil i dotar als professionals d’eines i recursos per un bon desenvolupament d’aquesta concepció sobre la mort i el dol. A més, alguns dels objectius s’han orientat cap a la visió que es té davant la mort en tots els àmbits de la nostra societat i l’interès que té aquell Treball de Fi de Grau pel canvi d’aquesta concepció cap a una natural i normalitzada.

3. Metodologia utilitzada per desenvolupar el treball

La principal metodologia utilitzada pel desenvolupament d'aquest treball ha estat de caire investigador, fonamentada en una recerca bibliogràfica sobre el tema a tractar. La investigació d'aquest treball s'enfoca a la conceptualització de la mort i el dol segons el moment evolutiu, establir que és una Educació per la Mort i les seves implicacions, activitats dirigides a treballar el dol i la mort dins l'aula, i una possible avaluació de tot el treball a desenvolupar.

«La adquisición u obtención del conocimiento, la fijación, organización y ampliación del mismo así como su transmisión, requieren de normas especiales, de una metodología que precise y eduque en pensamiento y la expresión, que los estimulen y fortalezcan. Así pues, el método es un proceso lógico, surgido del raciocinio y de la inducción (...)» (De la Torre & Navarro, 1982, p.3).

Aquesta investigació s'ha basat en la recerca bibliogràfica partint dels dos principals investigadors i defensors de l'Educació per a la Mort en la nostra societat actual: Agustín de la Herrán i Mar Cortina. A partir de l'extensa bibliografia d'aquests autors, hem pogut descobrir altres professionals defensors d'una inclusió de la mort dins el marc educatiu, com són Concepció Poch, Vicenç Arnaiz o Anna Nolla, entre d'altres.

A partir dels autors anteriors s'ha pogut profunditzar en la temàtica i conèixer noves perspectives sobre la mort i el dol dins les aules, cada un d'aquests autors basant-se en les necessitats i realitats viscudes. Cal afegir que l'aprofundiment esmentat anteriorment s'ha dut a terme mitjançant una recerca bibliogràfica de llibres i articles de revistes especialitzades en l'àmbit educatiu. La majoria d'aquest repertori bibliogràfic s'ha trobat mitjançant la base de dades existent a Dialnet, on la cerca es realitza a partir d'autors i temàtiques concretes.

Els llibres i articles seleccionats i recollits s'han analitzat i dividit per categories segons el tema específic: concepte de mort, dol, fonamentació d'Educació per a la Mort, implicacions, activitats i avaluació. A partir d'aquesta tècnica s'ha pogut elaborar una selecció més concreta de referències que han fet de guia en l'elaboració d'aquest treball. Per tant, és un recull de principis i nocions ja establertes, amb pautes adaptades al context

educatiu propi de les Illes Balears i activitats experimentades però d'altres concretades i adaptades per l'Educació Infantil en el present treball.

Per concloure, cal afegir que la idoneïtat d'aquest treball hagués estat aplicar-ho en un context real, dins un aula, però degut a que és una temàtica que afecta a tots els àmbits del currículum d'Educació Infantil, a un centre educatiu i els seus projectes anuals, i a la formació del professorat, no ha estat possible aplicar, de manera pràctica, aquesta investigació bibliogràfica.

4. Desenvolupament dels continguts

Abans de desenvolupar la concepció i els trets d'una pedagogia de la mort, cal explicar detingudament què és el dol, com l'entenen els infants d'Educació Infantil i per quines fases passen o com reaccionen quan ho pateixen. Per això, la primera part d'aquesta recerca i fonamentació teòrica serà a mode d'introducció del que és el tema principal d'aquest treball: *l'Educació per a la Mort*.

4.1. La mort i el dol en els infants de 0 a 6 anys

El dol ha estat investigat per molts dels professionals dedicats al camp de la salut mental i de l'atenció emocional. Un dels primers en fer-ho va ser Sigmund Freud l'any 1919, moment en que va escriure sobre la idea que el procés de dol és natural i diferent a una depressió. Però no va ser fins l'any 1942 en que Lindemann i el seu equip, de l'Hospital General de Massachussets, varen recollir la primera descripció exhaustiva sobre el que anomenem *Procés de dol* (Díaz, 2004). Durant aquest temps, els diversos professionals han definit el concepte de dol i establert les seves etapes, de manera general.

Així, el dol, segons J. Laplanche, i J.B. Pontalis (1979; citat en De la Herrán & Cortina, 2006, p.48), «*es el proceso de elaboración que sigue a una pérdida de un objeto referencial, mediante el cual el sujeto logra integrar la ausencia de dicho objeto*». A més, Inmaculada Díaz afirma, de la mateixa manera que ho va fer Freud, que «*el dol és una reacció normal davant la pèrdua d'un ésser estimat, o d'una persona amb la qual tenim un lligam emocional important*» (Díaz, 2004, p.61). A més, aquesta mateixa autora ens reitera que «*és important saber que el dol no és una situació o un estat, sinó que es tracta de un procés. [...] L'elaboració del dol requereix temps, i en aquest període la persona experimenta moments dolents i d'altres de millors, o després moments dolents un altre cop. No és una línia ascendent, sinó que va i ve, millora i empitjora*» (Díaz, 2004, p.63). I, com bé afegixen Pilar Feijoo i Ana Belén Pardo «*termina en el momento en que se recuerda a quien murió sin experimentar un intenso dolor*» (2003, p.41).

Per tant, podem dir que el procés de dol és individual a cada ésser humà i que els trets que afirmem en aquest treball són de manera generalitzada, ja que cada dol és únic. Com bé diu Concepció Poch (2008, p.52) «*es tracta, més aviat, d'un procés personal, íntim, i alhora estretament vinculat a la cultura de què formen part*».

Per altra banda, la importància que té un dol davant la societat és perquè «*la mort i tota pèrdua significativa trenquen la continuïtat de les nostres vides; en aquest sentit, el procés de dol pot entendre's com l'intent de restablir l'esmentada continuïtat*» (Poch, 2008, p.51).

D'aquesta manera, com el procés de dol afecta a tots els àmbits d'una persona que ho pateix, és essencial preparar a l'ésser humà per a aquestes vivències, de manera progressiva des de l'etapa infantil. Per poder fer això, és imprescindible conèixer quin concepte es té sobre la mort i la pèrdua d'un ésser estimat en l'edat de zero a sis anys, i de quina manera viuen, els infants, un procés de dol.

4.1.1. De 0 a 24 mesos

4.1.1.1. Percepció cognitiva de la mort

Des del naixement fins els dos anys de vida, en els infants predomina una intel·ligència pràctica. Això vol dir que el nadó coneix el món que l'envolta mitjançant la interacció que ell exerceix sobre aquest, acció que dona lloc a que l'infant evolucioni a l'estadi sensoriomotor, d'acord amb Piaget (Trilla, 2001). Aquesta etapa està limitada per la percepció sensorial que té un infant del seu entorn i es prolonga fins a la setena setmana de vida.

Durant els primers mesos de vida, l'infant crea llaços d'afectivitat amb les persones del seu voltant, que l'ajuden i faciliten a desenvolupar-se en el seu entorn. Els llaços d'afectivitat esmentats, es conceptualitzen per John Bowlby (Trilla, 2001), principal investigador i pensador sobre la teoria de l'afecció, com: **vincl afectiu**. Aquesta teoria estableix la necessitat de l'ésser humà d'establir forts vincles emocionals amb les persones del seu entorn. Especialment en el cas dels nadons, aquest vincl sorgeix de la necessitat de protecció i seguretat¹ per sobreviure en l'entorn. Si aquestes necessitats estan cobertes per una figura d'afecció, el nadó desenvoluparà un vincl segur amb aquesta persona, però si no fos així i l'infant tingués mancances en la seva protecció i seguretat, l'infant crearia un vincl afectiu insegur. «*Per a un nen que no ha pogut establir un vincl segur amb cap adult, la mort podria significar un cop dur en el seu desenvolupament i arribar a marcar la seva vida*» (Díaz, 2004, p.108). La mort lligada a la defunció d'un vincl afectiu insegur és complexa i

¹ Per protecció i seguretat es fa referència al fet de tenir totes les necessitats bàsiques cobertes, ja que són necessàries perquè un infant estigui protegit i segur davant l'entorn.

caldria fer una investigació pròpia per cada una de les situacions. Per aquest motiu, aquest treball parteix de la visió d'infant amb vincles afectius segurs establerts amb una figura d'afecció, especialment amb la mare.

L'infant, a partir de la desena setmana de vida, comença a mirar més enllà del seu cos i del de la mare, però no és fins la setzena setmana que el nadó és capaç de reconèixer el rostre de la mare respecte altres rostres, moment en el qual podrà crear vincles afectius més enllà de la seva mare.

En aquests moments, la mort d'una persona, incloent la de la seva mare, no serà percebuda com a pèrdua per l'infant, tot i que al necessitar la continuïtat de les seves rutines i la seguretat de la seva alimentació, en cas de defunció per part de la mare, «*acusarà els canvis en els seus hàbits i reaccionarà*» (Díaz, 2004, p.102). Malgrat la reacció del nadó estarà molt lligada als canvis rutinaris que s'han produït en l'entorn d'aquest, en els primers mesos de vida la reacció del nadó dependrà del caràcter personal de l'infant, pel que les respostes que ens podem trobar davant un dol familiar, poden ser diverses i diferents. Tot i així, les reaccions més usuals dels nadons, en el primers mesos de vida, són plorar sense una raó aparent, canvis en la seva conducta i/o canvis en els hàbits alimentaris o de son.

A partir de la setzena setmana de vida i fins els set mesos, l'infant comença a tenir certa precaució davant els estranys i comencen a sorgir les por cap aquests. Cal afegir, com bé afirma Bowlby (1985), que «*a partir del setè mes de vida els nadons comencen a manifestar intenses reaccions d'ansietat si se'l separa de la seva figura d'afecció, és a dir, de la mare o de la persona que se n'ocupa la major part del temps, aquella que coneix i amb la qual ha establert la seva primera relació afectiva*» (Díaz, 2004, p.105). Per tant, tot i que durant aquesta etapa el nen desconeix el concepte i el significat de la mort, en cas de que la figura vinculada mori la por cap als estranys augmentarà i reaccionarà manifestant malestar, protestant i enrabiant-se. Tots aquests sentiments són exterioritzats mitjançant el plor, ja que els infants tenen la certesa que la mare vindrà a tranquil·litzar-los quan això ocorre. A més, poden tenir poques ganes de jugar, menjar o fer qualque tipus d'activitat, degut a la seva ansietat de necessitat de la figura materna. Cal afegir que la por cap als estranys que senten durant aquest temps de vida, s'accentua davant la pèrdua de la mare. Durant la nit aquesta por es dificulta, i poden aparèixer problemes per dormir, com insomni o son alterat.

Per altra banda, en cas de que la persona que mori no sigui la mare, sinó una altra propera a la família, amb la que l'infant té un vincle familiar o proper, el nadó no percebrà

aquesta mort com a pèrdua. Tot i que, en el començament del llenguatge cap als 18 mesos pugui mostrar el record d'aquesta persona, no es viurà com una pèrdua permanent. Però, «*per més petit que sigui un nen, i encara que cognitivament no pugui entendre moltes coses, sí que les pot percebre, i sempre reacciona davant les emocions doloroses, la tensió i els canvis en la família sobretot en els pares*» (Díaz, 2004, p.104). En cas que la figura materna pateixi una pèrdua i passi per un procés de dol, «*l'angoixa de la mare és percebuda i pot ser compartida pel nen*» (Díaz, 2004, p.106). Una de les reaccions més freqüents, a causa d'aquesta angoixa percebuda per l'infant, és plorar desconsoladament si perd de vista a la seva figura materna. Aquesta reacció es dona per por a l'abandonament de la mare, ja que la relació es desenvolupa entorn emocions negatives, i està lligada a la concepció de la no permanència d'objectes, és a dir, creuen que la mare desapareix de la seva realitat pel fet de desaparèixer visualment.

4.1.1.2. Com ajudar als infants en un procés de dol²

Diversos autors i professionals d'aquest àmbit donen consells sobre com ajudar als infants, però és ben cert que no hi ha una consigna més adequada que altra per ajudar en aquest patiment. Això és degut a la peculiaritat de cada un dels casos plantejats que depenen de molts factors, com el temperament de l'infant, el context familiar, el context social o el context cultural. Per aquest motiu, en aquest apartat s'intenta fer un petit recull dels consells més destacats dels professionals, per ajudar a les famílies a passar un procés de dol normalitzat en companyia del més petits.

La primera indicació, davant qualsevol tipus de pèrdua, és donar tot l'afecte possible al nadó, per tal que no vegin una mancança emocional, i es sentin recolzats en tot moment. Per altra banda, hem de «*comprendre que ell també s'adona que a la família ha passat alguna cosa important*» (Díaz, 2004, p.112) i, per tant, «*entendre adequadament el seu neguit o les seves reaccions, posant-les en context en què es produeixen*» (Díaz, 2004, p.113). D'aquesta manera serà més fàcil arribar a una solució adequada.

Degut a que en els primers mesos de vida l'angoixa sorgeix dels canvis de rutines, renous i absència d'abraçades i d'estímuls positius, i per la percepció de les emocions externes, en cas de defunció de la figura materna és adient introduir una única figura que

² Aquest petit recull de consells, sobre com ajudar als infants davant la pèrdua d'un ésser estimat, està enfocat a un caire més familiar, ja que el motiu d'aquest treball és donar pautes i estratègies a l'àmbit educatiu, recollit en l'apartat "4.2.4. Intervenció didàctica".

cobreixi les funcions de la figura d'afecció anterior, complint en la mesura de lo possible les mateixes rutines, per tal que el nadó no s'adoni d'un canvi tan significatiu. Tot i que els primers dies poden ser difícils, paulatinament l'infant crearà un vincle afectiu amb la nova persona que el cuida, pel que també cal remarcar que s'ha de ser pacient durant aquesta nova adaptació. A més, caldrà que el seu entorn sigui estable i proper a ell, familiar, ja que *«cal continuar proporcionant-li el contacte i l'atenció, les carícies i la nutrició emocional que necessita per continuar creixent de forma adequada, sense patiment, sense inhibició»* (Díaz, 2004, p.104).

En la defunció de la figura d'afecció materna, produïda a partir de l'any de vida del nadó, és necessari ser molt pacient, ja que, encara que al principi no accepti un nou contacte, a mesura que passen els dies el nen començarà a permetre el contacte de la persona que es fa càrrec d'ell. Però, com diu Díaz (2014), amb aquest nou referent el nen *«comença a establir una relació ambivalent: de vegades busca l'afecte en ella i de vegades la rebutja i plora si s'apropa»* (p.105).

4.1.2. De 2 a 6 anys

4.1.2.1. Percepció cognitiva de la mort

Des dels dos fins els sis anys de vida, els infants es troben al període preoperatori (Piaget) en el qual adquireixen les habilitats verbals i es produeix el desenvolupament de la representació mental d'objectes, els quals ja podrà anomenar, fet conegut com *funció simbòlica*. El desenvolupament simbòlic és de vital importància en la concepció de la mort, ja que durant aquesta etapa, els infants aprenen que els objectes són permanents encara que no els tinguin visiblement present; fet que extrapolen a la permanència de les persones.

El desenvolupament de la funció simbòlica, sumat a l'egocentrisme infantil, que sofreix el nen en aquesta etapa de vida, fa que totes les explicacions del seu voltant estiguin centrat en ell mateix, i el realisme amb el que es concep el seu pensament, resulta en una concepció de la realitat molt diferent a la concepció adulta. L'autora Díaz (2004) exposa que *«la idea del nen sobre la mort és molt diferent de la de l'adult –no és tràgica, sinó que provoca la seva curiositat- i que, a ell, el que li fa mal no és el nom del que ha passar, sinó les seves conseqüències: la separació de al persona estimada i el dolor de la família»* (p.132). Per aquest motiu, la idea de la mort estarà condicionada al moment evolutiu en el qual es trobi

l'infant, segons les etapes esmentades anteriorment, i al condicionament familiar sobre aquest tema.

Per veure aquesta contraposició d'idees i concepcions que hi ha entre l'adult i l'infant, especificarem els quatre trets determinants de la concepció de la mort en els adults (Díaz, 2004, p.121):

- *«Irreversibilitat. És un final irrevocable i permanent.*
- *Finitud. És el final del cos i de les funcions vitals.*
- *Universalitat. Afecta a totes les persones. És un fenomen natural i inevitable.*
- *Casualitat. Existeix un coneixement de la causa real de la mort, no es tracta d'una concepció màgica.»*

En canvi, durant la infantessa la mort no és viscuda de manera tan temible i tràgica, sinó que es concep des d'una perspectiva més lleugera i similar a la manca de moviment, d'adormir-se o descansar, ja que *«viven la muerte como un hecho temporal y reversible»* (Kübler-Ross, 1992; citat en Cortina, De la Herrán i Nolla, 2009, p.69). I, per tant, *«no hay conciencia de lo que implica la finitud»* (Thomas, 1983; citat en Cortina, De la Herrán i Nolla, 2009, p.69). Però com bé diuen aquests autors, per tal d'avançar en aquesta consciència de la mort i la finitud, l'adult ha de tenir un paper fonamental per tal de guiar i ajudar en aquesta comprensió, ja que sense el seu paper, l'infant és incapaç d'arribar tot sol.

Com bé diu Díaz *«podem entendre que en el nen d'aquesta edat no hi ha una relació emocional particular davant de la idea de la mort [...] excepte, en tot cas, curiositat, ja que per a ell és (com també per l'adult) un concepte complex que ha d'anar descobrint a poc a poc a còpia de fer diferents hipòtesis, d'apropar-se amb diverses explicacions que la seva ment pot anar incloent successivament»* (Díaz, 2004, p.122). Així que, tot i que no hi ha una relació emocional determinada davant la mort d'un ésser estimat, provoca que es comencin a experimentar sentiments d'enyorança i anhel, a més del *«record i l'esperança i la necessitat de retrobar-la; el nen la recordarà i estarà convençut que ella ha de tornar, la buscarà de forma activa, esperarà el seu retorn i es desesperarà quan vegi que no s'esdevé»* (Díaz, 2004, p.118).

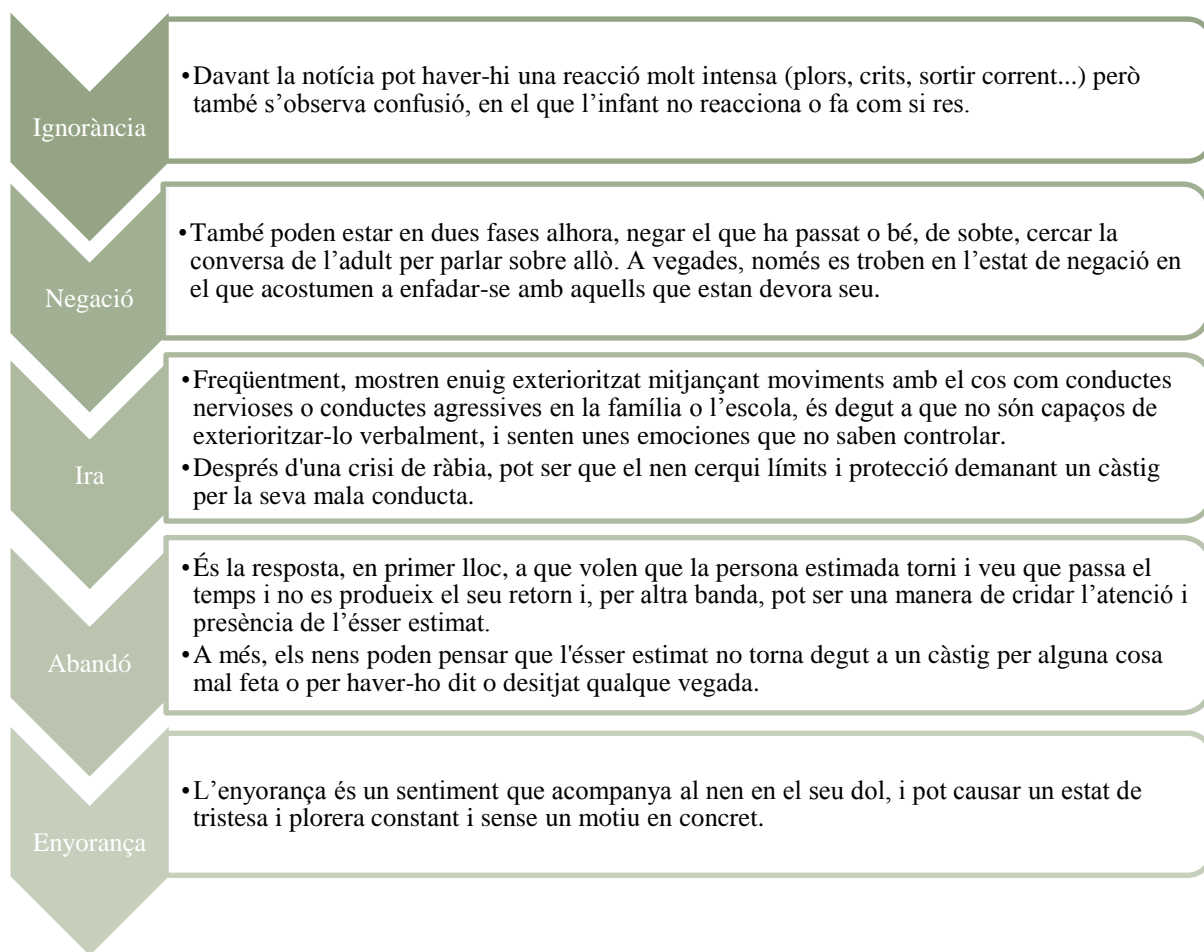
Per tant, encara que visquin la mort de manera irreal i temporal, els hi sorgeix una sèrie de sentiments als que no saben donar resposta sense l'ajuda de l'adult, que és qui els ha d'ajudar a posar nom i causa a aquests sentiments.

Encara que les reaccions dels infants davant la pèrdua d'un ésser estimat poden ser diverses, hi ha una sèrie de fases que tendeixen a seguir els infants que passen per un procés de dol. Aquestes fases no són sempre fidels a la realitat, però ens ajuden a situar-ho en alguna de les etapes. A més, el fet de creure que ja ha passat el seu procés de dol, quan no és així, pot afectar negativament en l'infant.

De la Herrán i altres (2000; citat en De la Herrán & Cortina, 2006, p.50) realitzaren un estudi centrat en la pèrdua d'un ésser estimat en els infants de 3 a 6 anys, del qual especificaren uns trets específics en cadascuna d'aquestes etapes³. A més, Kübler-Ross i Kessler (2006) també realitzen un extens anàlisi⁴ de les etapes d'un procés de dol en el llibre *Sobre el duelo y el dolor*, tot i que, en aquest cas no està enfocat a la etapa infantil, sinó que es determina a nivell general, especialment per l'etapa adulta. I, per altra banda, Díaz (2004) fa un recull en el seu llibre, *I ara, on és?*, d'algunes de les reaccions més usuals davant la mort en els infants amb els quals ha tractat durant la seva trajectòria professional. Així doncs, basant-nos en els tres referents esmentats anteriorment, identificarem els trets comuns que segueix un procés de dol infantil, encara que especialment ho farem a partir del recull que fa Inmaculada Díaz, ja que és el més orientat cap a l'etapa 2-6 anys. Aquest recull es detalla a continuació (Díaz, 2004):

³ Veure annex 1: Annex 1: Quadre basat en l'estudi de De la Herran et al. (2000; citat en De la Herrán & Cortina, 2006, p.50).

⁴ Veure annex 3: Annex 2: Quadre basat en l'anàlisi de Kübler-Ross i Kessler (2006).

Taula 1: Procés de dol de 2 a 6 anys.

Una actuació pròpia dels nens més grans és protegir als pares de preocupacions o angoixes, comportant-se de manera molt afectuosa, evitant fer preguntes i no separant-se d'ells.

Per altra banda, poden aparèixer diferents problemes durant el procés de dol com: trastorns alimentaris, no voler menjar o menjar massa; problemes per dormir, malsons i agitacions nocturnes; regressió amb comportaments que ja havia abandonat, manca de control d'esfínters, por als estranys, plors a l'escola, retrocés del llenguatge, etc. Aquests trastorns són normals durant un procés de dol, i per tant, no se'ls ha de forçar a menjar o dormir, ni criticar o aclaparar per això.

4.1.2.2. Com ajudar als infants en un procés de dol⁵

De la mateixa manera que a l'apartat anterior "4.1.1.2. Com ajudar als infants en un procés de dol" des del naixement fins els dos anys d'edat, en aquest apartat també es presenta un petit recull dels consells més destacats dels professionals, per ajudar a les famílies a passar un procés de dol normalitzat en companyia del nen de 2 a 6 anys.

L'ajuda que han de rebre els infants en aquesta edat davant un procés de dol és similar a l'anterior (0-2 anys), tot i que en aquesta etapa són més conscients del que ocorre i, per tant, l'adult haurà de seguir unes pautes diferents.

Díaz (2004) afirma que *«el més important per al nen en aquesta edat és poder entendre la situació; per tant, el millor que podeu fer per ajudar-lo és explicar-li el que està passant i incloure'l dins de l'ambient familiar, no separar-lo de la família ni físicament ni amagant-li informació»* (p.132). Aquesta claredat dels fets ha d'estar presents davant la pèrdua d'un ésser estimat, ja que sinó l'infant quedarà sumit en el seu món irreal, on la seva imaginació l'hi donarà explicacions incoherents i molt allunyades de la realitat. Per altra banda, també és necessària una explicació clara dels fets, perquè l'etapa egocèntrica en la qual es troben els infants d'aquesta edat, fa que es puguin culpar a sí mateixos per la mort de l'ésser estimat.

Basant-nos en "Taula 1: Procés de dol de 2 a 6 anys", Díaz (2004) afirma que davant reaccions fortes com enuig, plors i crits, l'adult ha de ser comprensiu, perquè els petits no saben gestionar i controlar les seves emocions de la mateixa manera que ho fa un adult. A més, si el nen passa per problemes de son, regressions de comportament, agitacions excessives o d'altres, l'adult no li ha de fer èmfasi en aquests comportaments, ja que aquests trastorns aniran desapareixent amb el dol, a mesura que aquest avanci.

Per altra banda, l'Associación Vasca para la Ayuda de la Infancia Maltratada (AVAIM) resumeix l'ajuda que ha de rebre un infant d'aquesta edat en *«dar sensación de seguridad y confianza con el abrazo y el contacto físico, teniendo paciencia con su dolor y expresándole que está bien llorar, sentirse triste o disgustado»* (AVAIM, 2004, p.4).

⁵ Aquest petit recull de consells, sobre com ajudar als infants davant la pèrdua d'un ésser estimat, està enfocat a un caire més familiar, ja que el motiu d'aquest treball és donar pautes i estratègies a l'àmbit educatiu, recollit en l'apartat "4.2.4. Intervenció didàctica".

Per finalitzar, cal afegir que malgrat els infants han de passar un procés de dol, és necessari que durant aquest, l'adult procuri que juguin i estiguin entretinguts, per tal de procurar moments de diversió i d'oblidar-se dels problemes (Díaz, 2004).

4.2. Educació per a la mort en Educació Infantil

4.2.1. Conceptualització teòrica

L'ésser humà, probablement, és l'únic ésser viu conscient de que morirà i, a més, és capaç, gràcies a la intel·ligència, de pensar en el seu passat, present i futur. Aquest fet implica, per una banda, que l'ésser humà pugui identificar a les persones i recordar-les després de la mort, cadascuna des de la seva manera personal i, per altra banda, que sigui conscient de la seva pròpia finitud. Com bé diu Joan Carles Mèlich «*somos finitos porque tenemos que morir, pero también somos finitos porque hemos nacido*» (2003, p.39). Però dóna la sensació que «*los seres humanos somos seres mortales que queremos ser inmortales*» (Mèlich, 2003, p.40).

La somniada immortalitat que viu la societat actual, fa que la mort sigui vista, bé com un fet terrible que millor no esmentar, o com una banalitat de la que tampoc cal parlar. A més, no tan sols no acostumem a no parlar d'aquesta, sinó que tampoc pensem sobre aquest fet.

La mort és un tabú social, és un fet, i «*por una parte, los niños y las niñas nunca habían visto tantas muertes como ahora; por otra, nunca habíamos hablado tan poco con ellos de la muerte*» (Arnaiz, 2003). A més a més, l'adult pensa que els nens i nenes no estan preparats per assimilar el significat de la mort i, per tant, «*les educamos con un “mejor que los niños no lo vean”*» (Arnaiz, 2003). Però, com hem vist anteriorment, els infants més petits no veuen la mort de manera tan tràgica com ho fa l'adult, i ho assimilen de manera més màgica. Això ens planteja si és el nen qui no està capacitats per parlar de la mort, o més bé, és l'adult qui no és capaç de parlar-ne. Pot ser que aquest sentiment de no capacitat sigui degut a la manca de recursos per poder fer-ho, ja que per una banda resulta difícil parlar del dol d'un mateix per poder parlar del dol dels nostres petits.

El sistema educatiu també forma part d'aquesta concepció de no voler parlar de la mort amb els petits i no tant petits, ja que «*la escuela no tiene entre sus objetivos el de darle sentido a la muerte, pero sí el de capacitar para la vida*» (Arnaiz, 2003, p.38). Però, «*si no*

tiene sentido educar como si los alumnos no tuvieran cuerpo, tampoco es razonable educar como si fuéramos inmortales o la vida fuera indolora» (Arnaiz, 2003, p.36).

Si la mort es troba tan present en la societat actual, com és possible que no es faci feina sobre aquesta des de les escoles? Pot ser, no li donen la suficient importància com per incloure'l dins un currículum oficial, o pot ser també és un tabú professional o de caire personal, ja que no trobem projectes educatius ni curriculars de cicle en els centres educatius en els quals es parli sobre la mort.

«¿Qué sucede cuando las escuelas no nos dicen una sola palabra sobre el significado del sufrimiento, cuando ni se les ocurre hacer algún comentario sobre la muerte que nos aguarda? [...] Una enseñanza sin muerte es la muerte absoluta de la enseñanza, porque no tratar de lo que más importa descalifica a cualquier institución sobre el saber» (Verdú, 2002; citat en Cortina & De la Herrán, 2011, p.39).

«A los adultos “nunca les han dado un método para enfrentarse a la muerte. La sociedad les ha preparado para la vida, pero nadie les ha enseñado a estar preparados para la muerte. Necesitan tanto educación para muerte como para la vida» (Osho, 2004, p.45; citat en Cortina & De la Herrán, 2011, p.39). Per aquest motiu, és hora d'evolucionar i entendre la mort com un fet present en el nostre entorn, de parlar d'aquesta dins l'àmbit familiar, però sobretot de rompre el tabú social des de les escoles. Des d'aquest tabú sobre la mort en l'àmbit educatiu és el que s'intenta donar resposta amb una *Educació per a la Mort*.

L'Educació per a la Mort és una Pedagogia Aplicada, que es fonamenta en el «conocimiento y la comunicación desarrollados en contextos educativos, contemplados desde la perspectiva de la planificación y el currículum, la metodología didáctica, los recursos didácticos, la evaluación, la investigación de la enseñanza-aprendizaje, la creatividad, la conciencia, la (trans)formación del profesorado, etc.» (Cortina & De la Herrán, 2006, p.97). I, a més, «es una apertura para la formación, que se apoya y construye desde la muerte como un ámbito de extraordinario potencial formativo» (Cortina & De la Herrán, 2011, p.55).

Cal esmentar la diferencia que ens explica Arnaiz (2003) entre pedagogia del dol amb pedagogia de la mort, ja que mentre la primera «consiste en una serie de ayudas que facilitan este proceso necesario de elaboración de la pérdida» (p.59), «la pedagogía de la muerte está constituida por un conjunto de propuestas metodológicas, de ideas, de destrezas y de

actitudes que le faciliten al alumno el acceso a unos instrumentos intelectuales, afectivos para aproximarse a la comprensión de la fragilidad humana, a la vulnerabilidad y poder así vivir dando su justo valor a la vida» (Arnaiz, 2003, p.59).

Però, especialment és fonamental parlar de mort a educació infantil perquè *«compartir la experiencia de la enfermedad, el sufrimiento, las pérdidas y la muerte, de una forma serena en la educación, contribuye a esa formación integral de la persona» (Cortina, De la Herrán & Nolla, 2009, p.68), i perquè «poder hablar de la enfermedad, de las pérdidas y de la muerte en los centros educativos y en las familias es proveer al alumno de una perspectiva más cierta e intensa de la vida; es dotarlo de recursos existenciales para cuando suceden las “pequeñas muertes”: rompimiento de la familia, enfermedad, decepción amorosa, fracaso escolar, etc.» (Cortina, De la Herrán & Nolla, 2009, p.68).*

4.2.2. Implicació curricular d'una Educació per a la Mort

Primerament, cal definir el concepte de currículum, especialment d'Educació Infantil. El BOIB núm. 92, de 2 de juliol de 2008 estableix que *«s'entén per currículum de l'educació infantil el conjunt d'objectius, continguts, mètodes pedagògics i criteris d'avaluació que han de guiar la pràctica educativa en aquesta etapa» (p.8).* Partint d'aquesta definició, els punts següents tindran l'objectiu d'establir unes pautes i recursos d'actuació i observació, perquè la labor educativa sigui el més orientada possible cap a una vertadera Educació per a la Mort.

Així, la mort és un tema singular que es podria treballar de manera transversal dins les àrees curriculars⁶, ja que hi ha una clara relació entre la mort i els cicles biològics, l'educació per a la salut, la ciutadania o l'ambiental, entre els altres temes que es van treballant en el cicle d'educació infantil al llarg d'aquest de manera adaptada. Però, si la mort quedés com a tema transversal, sense uns objectius, continguts i avaluacions concretes i establertes prèviament, molts dels professionals optarien per no treballar-ho pels mateixos motius que es plantegen en aquest treball: tabú (educatiu, social i cultural), manca de formació de l'equip educatiu, manca de recursos, etc. Per aquest motiu, la mort s'hauria de concretar dins el currículum de tots els àmbits educatius (infantil, primària, secundària i universitat).

⁶ Per exemple a l'Annex del Decret 71/2008, de 27 de juny, pel qual s'estableix el currículum de l'educació infantil a les illes balears, s'especifica que les àrees curriculars han de ser: àrea de coneixement de si mateix i autonomia personal, àrea de coneixement de l'entorn i àrea de llenguatges: comunicació i representació.

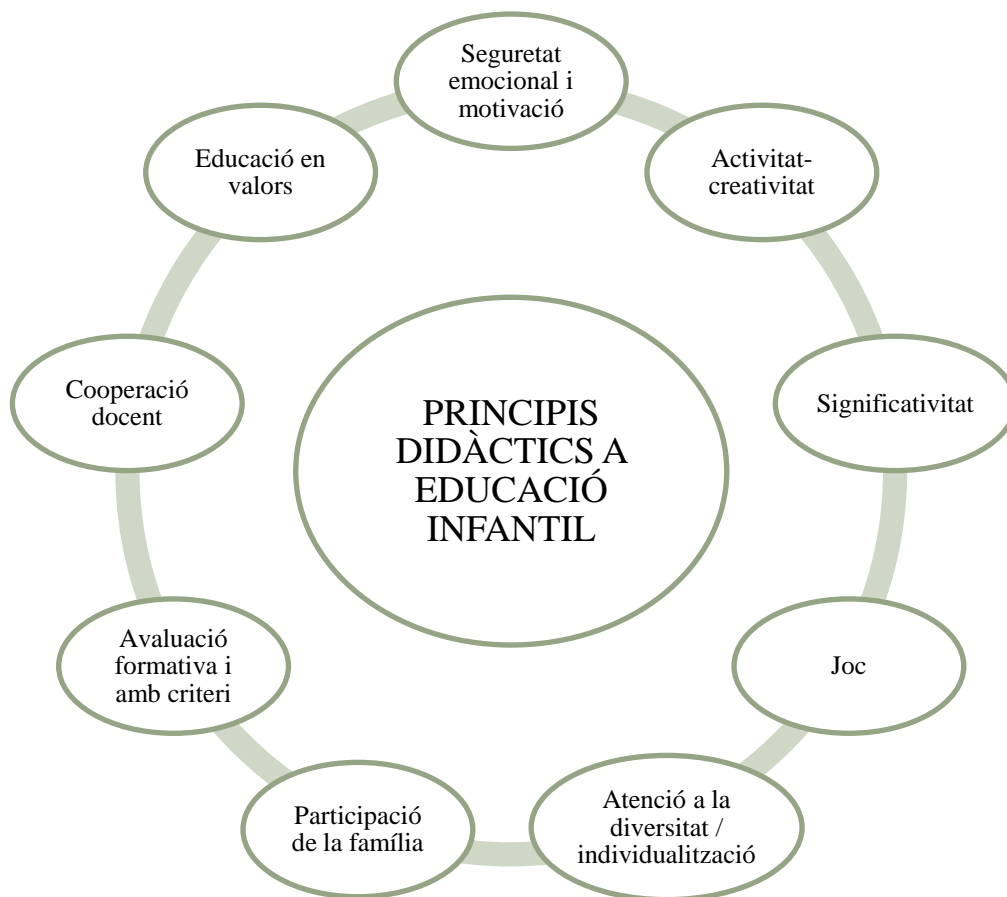
Tot i que la mort fos integrada dins el currículum d'educació, cal fer èmfasi en que no és necessari crear una àrea curricular per aquesta temàtica, d'igual manera que no és convenient crear una assignatura o un temps determinat setmanalment per aquest treball, ja que la idea es que s'integri dins el dia a dia de les aules, sent un tema normalitzat i treballat com qualsevol altre.

També cal esmentar que la pedagogia de la mort no es centra únicament en la perspectiva didàctica posterior o pal·liativa, és a dir, després de la mort d'un ésser estimat, ja que, com ens aclareix Arnaiz (2003) en l'apartat anterior, no seria una pedagogia de la mort sinó una pedagogia del dol. Així, cal aclarir que l'Educació per a la Mort inclou una perspectiva didàctica preventiva, és a dir, abans de la mort d'un ésser estimat i que, per tant, s'estableixen dues perspectives curriculars segons Cortina & De la Herrán (2006):

<p>Perspectiva didàctica i curricular prèvia o preventiva</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Treball previ a la vivència d'una pèrdua significativa. • S'ha de treballar des de la primera infància. • Activitats i propostes relacionades amb la mort per realitzar a l'aula.
<p>Perspectiva didàctica i curricular posterior o pal·liativa</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Treball posterior a la vivència d'una pèrdua significativa. • L'objectiu és ajudar a l'infant a elaborar el seu dol personal, i familiar per evitar contradiccions i cercar una coordinació. • Propostes relacionades amb un procés de dol. • S'ha de consensuar a nivell de centre i d'aula.

Taula 2: Perspectives curriculars en una Educació per a la Mort (Cortina & De la Herrán, 2011)

Però, perquè aquestes perspectives curriculars es puguin dur a terme dins l'àmbit educatiu infantil, aquest cicle s'ha de basar en uns principis didàctics bàsics. Cortina & De la Herrán (2006) destaquen alguns d'aquests principis didàctics, consensuats de manera general entre els professionals de l'educació, per l'Educació Infantil de l'actualitat, entre els quals cal destacar els recollits en la taula següent:

Taula 3: Principis didàctics a Educació Infantil (Cortina & De la Herrán, 2011)

Aquests principis didàctics són primordials per poder desenvolupar un projecte d'Educació per a la Mort, i han d'estar concretats prèviament tant al Projecte Educatiu de Centre (PEC), en el Projecte Curricular d'Etapa (PCE) i a les Programació d'Aula (PA).

Per altra banda, aquests mateixos autors estableixen una sèrie de principis específics pel treball de l'Educació per a la Mort en tots els àmbits educatius, els quals seran essencials, en conjunt amb els principis didàctics detallats en el quadre anterior, per desenvolupar la proposta satisfactòriament:

Taula 4: Principis específics de l'Educació per a la Mort (Cortina & De la Herrán, 2011)

4.2.3. Estratègies metodològiques del professional

En l'apartat anterior hem vist les implicacions que té una Educació per a la Mort en l'àmbit curricular, però, perquè aquesta feina es pugui desenvolupar satisfactòriament, els professionals de l'educació han d'estar preparats per fer-li front a aquesta temàtica i, conseqüentment, han de formar-se de manera contínua mitjançant cursos, llibres, conferències, seminaris, etc. en els quals s'ajudi a prosperar en la temàtica plantejada. Tan sols d'aquesta manera un professional arribarà a assolir les estratègies metodològiques adequades pel treball de la mort dins l'àmbit educatiu.

Cortina & De la Herrán (2011) afirmen que *«al profesorado-tutor le falta formación pedagógica específica. También le falta al cuerpo de orientadores. Sin embargo, ni profesoras ni orientadores reconocen al tutor como el profesional idóneo para desarrollar una eventual Educación para la Muerte»* (p.37). Aquesta afirmació és un fet real, esmentat per qualsevol persona d'un centre educatiu. Per aquest motiu el que s'ha de fer és començar a transformar la visió de la mort des dels equips educatius i directius, veient les seves possibilitats i la seva necessitat dins la societat actual, i la necessitat que tenen els més petits

de conèixer sobre aquesta, però tot això deixant de banda el prejudicis que envolten a la mort. A més, els mateixos professionals dels centres poden organitzar xerrades amb professionals d'aquesta temàtica, xerrades grupals, plafons informatius, entrevistes, taules rodones, activitats, etc. per tal de motivar a tot l'equip a aprendre d'aquesta pràctica. Fins i tot, els centres poden convidar a les famílies i tutors a aquests esdeveniments, per tal de clarificar la importància d'aquest treball i per resoldre tots els dubtes existents i que acostumen a tenir la majoria de famílies.

De manera general, hi ha algunes pautes que el professional ha de tenir en compte tant pel disseny com per l'actuació de la seva feina (Cortina & De la Herrán, 2006):

- Escoltar, observar i aprendre dels infants.
- Coordinació amb la família, en la mesura de lo possible.
- Valors docents com la naturalitat, la serenitat, la pròpia seguretat tant emocional com professional
- Treballar a partir dels interessos dels infants i de les seves necessitats.
- Voler la seguretat emocional i afectiva dels infants.
- Desenvolupar propostes metodològiques i activitats adequades als infants.
- Treballar la mort a partir de les diferents àrees curriculars.
- Treballar a partir dels coneixements previs sobre la mort que tenen els infants.
- Parlar amb sensibilitat i raonar amb naturalitat, sense prejudicis o projeccions de vivències.
- Fomentar en els infants el sentit reflexiu sobre la vida.

Aquestes són algunes de les pautes d'actuació i planificació recomanades, les quals s'haurien d'incorporar al Projecte Educatiu de Centre i Projecte de Curricular d'Etapa (PCE), en els quals es determinen els trets d'identitat i la línia metodològica a seguir en la feina diària dins les aules. La introducció d'aquestes pautes dins els projectes donarà un sentit global a una Educació per a la Mort.

4.2.4. Intervenció didàctica

«Hemos de reconocer que tanto los educadores como los padres, y los adultos en general, nos encontramos solos y desinformados cuando necesitamos tratar la dimensión educativa de las pérdidas, la muerte y el duelo» (Poch, 2009, p.53), per aquest motiu en aquest apartat s'ofereix una sèrie de recursos i estratègies didàctiques per tal de guiar l'ensenyança del concepte de la mort i el dol.

Però, perquè les intervencions educatives tinguin una fonamentació i solidesa pedagògica, cal recolzar-les des de dos punts de vista (Cortina & De la Herrán, 2006, p.138):

1. La reflexió personal i col·lectiva. És important una recerca i indagació professional sense prejudicis ni predeterminismes socials, i molt respectuosa amb l'infant, feta a partir de les seves necessitats i el seu entorn quotidià.
2. Planificació a diferents nivells. Les decisions i compromisos s'han de concretar i programar en els diferents documents de planificació i intervenció educativa. A més, ha de concretar determinades respostes i activitats educatives per situacions i objectius a complir.
 - a. Vinculant als temes transversals, en el que la mort podria aparèixer en gairebé en tots.
 - b. Acords reflectits en el Projecte Educatiu de Centre (PEC), si s'adopta a nivell de centre. Després cada cicle o equip educatiu l'haurà de concretar en el seu Projecte Curricular d'Etapa (PCE), Programació d'Aula (PA), i les Adaptacions Curriculars d'Aula (ACA) o Individuals (ACI).

Per altra banda, perquè aquesta proposta pedagògica tingui cabuda dins l'àmbit educatiu, cal comptar amb el suport i la col·laboració de les famílies. Per això serà important *«no solo informar a las familias para que lo sepan, sino, sobre todo, plantearse con ellas el cómo hacerlo. Las familias tienen criterios, pero también dificultades y necesidades. Compartirlas entre ellas y contar con la posibilidad de realizar propuestas [...] es un apoyo tan necesario como para los enseñantes»* (Arnaiz, 2003, 59-60).

Com hem vist anteriorment, l'Educació per a la Mort proposa un treball previ a una mort significativa, i un treball posterior a aquesta. Per això, les intervencions didàctiques dependran en funció de la necessitat preventiva o pal·liativa a una mort.

4.2.4.1. Intervenció didàctica prèvia o preventiva

«Por intervención didáctica previa o preventiva nos referimos a aquella que tiene lugar antes de una vivencia de pérdida significativa. Se fundamenta en el principio de que el trabajo didáctico sobre la conciencia puede favorecer una mejor Educación para la Muerte» (Cortina & De la Herrán, 2006, p.137).

L'Educació per a la Mort es fonamenta en que «abordar la pedagogía de la muerte con propuestas anticipadoras a una posible situación de duelo puede ayudar a construir mejor el sentido de la vida» (Cortina, De la Herrán & Nolla, 2009, p.68). D'aquesta manera, ajudem al nen a obtenir recursos i estratègies per enfrontar-se a un possible posterior dol, perquè aquest no sigui una lluita entre entendre el significat de la mort i enfrontar-se al seu propi dol alhora. Per tant, podem dir que aquesta intervenció preventiva facilitarà als infants l'inici del seu procés de dol.

A continuació presentarem algunes propostes d'activitats i propostes metodològiques per dur a terme en el cicle d'Educació Infantil⁷; activitats que s'han d'adaptar segons les necessitats personals i l'edat en particular. Aquestes propostes no tenen la intencionalitat de presentar-se com unitats didàctiques ni projectes de treball, sinó que garanteixen un ventall de possibilitats i idees perquè un professional pugui desenvolupar, de manera pràctica i real, en la seva aula. Així, algunes d'aquestes propostes⁸ són:

- **Conversa en assemblea.** Partim de la idea que l'assemblea és un «referent per a la comunicació entre iguals i entre persones adultes i iguals» (Seisdedos, 2004, p.33), en el que s'ha de reunir als infants en cercle (o de manera que es puguin veure tots) i la mestra introduir la pregunta “què és la mort?”, per tal de conèixer les idees i concepcions prèvies dels infants sobre aquesta. S'ha de deixar parlar lliurement, sempre mantenint una actitud de respecte cap als altres.
- **Contes.** Els contes són una eina fonamental per a la nostra futura professió, ja que ens ofereixen un gran ventall de possibilitats per a treballar amb els infants. La lectura de contes que parlin i tractin sobre la mort «puede ser una

⁷ Les activitats proposades s'enfoquen a una edat de 2 a 6 anys, ja que l'adquisició del llenguatge i el pensament simbòlic és fonamental per poder treballar la mort dins l'aula.

⁸ Algunes de les següents propostes estan inspirades en les activitats plantejades per Agustín de la Herrán & Mar Cortina (2006) i en De la Herrán i altres (2003), tot i que s'ha volgut anar més enllà, enfocant-les al cicle d'Educació Infantil i a la realitat de les Illes Balears.

oportunidad para que esta realidad existencial aparezca en la escuela tanto en la lectura de cuentos infantiles en las primeras edades como en narraciones de mayor extensión en edades posteriores» (Giralt & Nolla, 2003). A més els professionals han de vetllar per a que els contes fomentin la «*reflexión, el sentido, porque permite volver una y otra vez a lo que nos llama la atención buscando pequeñas variaciones, redescubriendo sentidos, posibilitando la escucha*» (Arnaiz & Poch, 2003, p.65). Hi podem trobar diversos contes que tracten sobre la mort, tant de manera directa com indirecta o transversal. A l'apartat "Annex 3: Llistat de contes per treballar la mort a Educació Infantil" es presenta un recull d'aquells contes millor valorats pels professionals d'aquest àmbit, sent el treball del tutor fonamental per al bon desenvolupament de la proposta.

- **Biblioteca d'aula.** La biblioteca d'aula es presenta com un espai obert, acollidor, tranquil i lligat a llegir, mirar i escoltar contes. Des d'aquesta i amb aquesta es pot treballar la lectura de contes amb determinades temàtiques lligades al aspectes no disciplinaris del currículum, com la mort, i amb d'altres més curriculars. Aquesta activitat pot presentar-se com un taller o com una proposta més espontània, a demanda dels nens o en estones més buides (dependent del funcionament del centre).
- **Previsió de finals de contes.** Per anar un poc més enllà amb la lectura de contes i fomentar, en un sentit més ampli, la reflexió i la imaginació en els nens, el tutor pot contar un conte fins la part abans del desenllaç. D'aquesta manera, deixem obert un camí de diferents possibilitats perquè els infants puguin expressar el que ells pensen que seria el final. Aquesta activitat, pot tenir un valor més cooperatiu si els infants s'han de posar d'acord entre ells per determinar el desenllaç del conte. Aquest final ho poden fer mitjançant dibuixos, de manera escrita, oral (el tutor hauria de transcriure el final), etc.
- **Racons de joc.** El treball per racons respon a la necessitat d'establir estratègies organitzatives per tal de donar resposta als diferents ritmes d'aprenentatge i interessos dels infants. Per aquest motiu, pot ser un espai que s'adapti a cada un dels infants en una concepció d'Educar per a la Mort més àmplia. Alguns racons

que poden lligar-se a aquesta temàtica poden ser: racó dels metges, racó dels animals extingits, racó de les pors, racó de nous ésser a partir de trossos, racó de plantes, entre d'altres.

- **Investigacions puntuals.** És fonamental que aquesta activitat sorgeixi dels interessos i els dubtes dels infants. Durant la posada en comú o les converses sobre la mort, sorgiran dubtes i qüestions per part dels infants i una manera de resoldre'ls és mitjançant una petita investigació pràctica i observable o bé una teòrica i de recerca. Cal afegir i puntualitzar que les observacions pràctiques són aconsellables en insectes, plantes o peixos.
- **Tallers.** Un taller es pot entendre des de diverses modalitats segons la seva organització, ús i preparació; nosaltres ens centrarem en un taller com una activitat puntual, amb una preparació específica en la que els materials, l'entorn i la col·laboració estarà totalment planificada. Dita col·laboració ha de ser fonamental per desenvolupar la major part dels tallers, a més de poder introduir a les famílies en la planificació d'aquests.
 - **Taller de flors.** En aquest taller es poden oferir flors seques, recent tallades, pètals, fulles, branques, etc. I la consigna serà que han d'elaborar un regal o homenatge per a qualcú que ja no estigui amb ells, que hagi marxat (persones, animals, mestres substituïdes o substituïdes, companys traslladats, estacions, companys malalts...) (Cortina & De la Herrán, 2006). La finalitat és treballar el concepte de qui “no està” o qui “ha marxat”, a més de poder expressar la enyorança cap a aquesta persona.
 - **Taller de titelles.** Aquesta activitat s'orienta als cursos més elevats d'infantil, tot i que els més petits poden estar present en la representació d'una obra. La representació es pot enfocar a treure les possibles pors mitjançant les titelles, ja que a vegades resulta més fàcil pels nens parlar des del punt de vista d'un altre, és a dir, interpretant com si les paraules no fossin seves. A més, aquesta proposta es podria plantejar per realitzar en diferents sessions, depenent del desenvolupament de la primera sessió.

- **Taller de jocs de taula tradicionals.** Els jocs de taula tradicionals ens ofereixen possibilitats de guanyar, perdre, morir, menjar, eliminar... Alguns exemples són l'oca, el parxís, les dames, els escacs, entre d'altres (Cortina & De la Herrán, 2006). L'aspecte que ens interessa treballar és la interiorització simbòlica del que suposa morir o no estar present (jugant). Després de finalitzar els jocs, els infants poden expressar com s'han sentit durant el joc i en que moment ha pogut canviar el que sentien.
- **Taller de reciclatge.** Aquest taller possibilita el fet de reutilitzar, reparar o reconstruir, objectes que ja no s'utilitzaven (eren morts). D'aquesta manera els infants podran contribuir a donar vida als objectes, a més de poder treballar una gran part de valors mediambientals. Per tant, la proposta serà oferir cassetes de cartró, de plàstic, pots, tubs, etc., amb els quals els infants hauran de dissenyar o arreglar un objecte que es pugui emprar. Aquests objectes es poden quedar dins l'aula, per utilitzar en el dia a dia, o els poden dur a casa, per sentir-se reconfortats pel que han fet.
- **Taller de cicles vitals.** Aquest taller es pot desenvolupar de manera continuada, és a dir, en diverses sessions o bé de manera puntual partint dels interessos dels infants. Es tracta d'investigar i entendre els cicles vitals dels animals, insectes, plantes, persones, etc. per tal de treballar la finitud dels éssers vius.
- **Taller de tràfic.** Es tracta d'anar a un espai conegut i o preparar un lloc que representi l'entorn real, on es simulin situacions de trànsit i de potencial perill. D'aquesta manera es treballarà l'Educació Viària i es conscienciarà sobre les possibles situacions d'amenaça, fomentant l'elaboració d'hipòtesis del que podria passar. Per exemple, si un nen creua el carrer sense un pas de vianants, què podria passar?
- **Taller de fotografies antigues.** Per fer aquest taller és recomanable la planificació de dues sessions com a mínim. Els infants hauran de partir d'una recerca a Internet o demanant fotografies pròpies a les famílies, i comentar de manera grupal les característiques d'aquestes vestimentes.

Els mateixos s'hauran de disfressar amb vestimentes similars a les fotografies trobades, i s'hauran de fotografiar (a ser possible amb un filtre “blanc i negre” o “sèpia”) per tal de reproduir les imatges i tenir-ne de pròpies. Amb aquest taller s'intenta treballar el que ja no hi és, a més de poder reproduir imatges de familiars o coneguts que tampoc hi són.

- **Jocs.** El joc és l'estratègia metodològica més important dins l'Educació Infantil, ja que és una necessitat que té l'infant per conèixer l'entorn i perquè afavoreix la motivació i la seva autoestima.
 - **Qui manca en el grup?** El grup ha de tancar els ulls i el tutor ha d'escollir a un dels nens i treure'l fora de la classe. El grup ha d'obrir els ulls i adonar-se de qui manca. És recomanable anar canviant les posicions per tal que no memoritzin o ho facin pel lloc que està buit. La finalitat d'aquest joc es treballar l'absència (Cortina & De la Herrán, 2006).
 - **Jugar amb les pors.** A partir d'una reflexió sobre què és allò que els hi fa por, es pot planificar una sessió d'objectes representatius de les seves pors, perquè de manera individual i col·lectiva puguin expressar els seus sentiments i, possiblement, reduir les pors. Alguns dels objectes que es poden plantejar són: disfresses de fantasmes, vampirs i monstres, insectes, llocs obscurs, entre d'altres.
- **Projecte temàtic anual.** En aquest sentit el projecte és vist com una activitat proposada de manera anual, amb una intencionalitat, una planificació i una posada en pràctica. Aquest projecte dependrà dels alumnes i es fonamentarà en les necessitats sorgides en ells.
 - **Festes noves.** Durant el curs escolar actualment es treballen festes tradicionals com el dia de la pau, Nadal, Setmana Santa, dia de tots els sants, entre d'altres. Totes aquestes festes porten un grau elevat d'adoctrinament, de catolicisme, però en canvi es deixen de banda festes pròpies dels i pels infants. Les festes que es poden crear són aniversaris de pèrdues significatives, “el dia dels nostres avantpassats”, el dia dels avis, etc. Aquestes festes es poden apuntar en el calendari de la classe i

es pot fet un homenatge commemoratiu per recordar i tenir present als ésser estimats que ja no hi són.

- **Enterrament de la mascota.** Hi ha molts de nens que pateixen molt la pèrdua del seus animals i, a més, normalment aquestes no tenen un enterrament com ho tenen els ésser humans, pel que els infants no poden diu adéu significativament. Per aquest motiu, es proposa que en el centre es prepari un espai on es pugui fer un enterrament d'un objecte pertanyent a la mascota, per tal de simbolitzar la seva presència. Aquest espai ha de quedar permanent durant el curs escolar, i si el centre està suficientment implicat, podria acompanyar a l'infant fins a la seva sortida de l'escola.

Per altra banda, en les situacions de vida quotidiana també es desenvolupen experiències indirectes carregades de significat entorn la mort, el dol i, especialment, la por, que es poden treballar a partir de les activitats anteriors, però sempre aprofitant el moment significatiu i els dubtes i pors que aquestes situacions poden generar en els infants. Aquestes experiències es poden dividir, segons De la Herrán & Cortina (2006, p.156), en:

- Moments significatius desitjats. Fa referència a una conquesta vital, de supervivència o de situació que no tornarà, com per exemple apagar les espelmes o la caiguda d'un dent.
- Moments significatius no desitjats o ambivalents. Fa referència als petits accidents, malalties, visites al metge que generen por, tallada de cabells, la por a l'abandonament, la por als estranys, etc.

Per tant, és necessari treballar la mort de manera directa, però també cal treballar-la a partir de les situacions i moments significatius desitjats i no desitjats, ja que són els que realment pateixen els més petits i dels quals sorgeixen més pors i incerteses. D'aquesta manera, l'aprenentatge serà més vivencial i significatiu per a ells.

4.2.4.2. Intervenció didàctica posterior o pal·liativa

«Por intervención didáctica posterior o paliativa nos referimos a aquella que tiene lugar después de una vivencia significativa. Se fundamenta en el principio de que el trabajo educativo desde una vivencia de muerte, puede incrementar la complejidad y evolución de la conciencia. Desde un punto de vista didáctico, adquiere su coherencia desde la planificación» (Cortina & De la Herrán, 2006, p.174).

La intervenció didàctica posterior es fonamenta des de dues vessants; en primer lloc parteix d'uns referents o pautes de planificació en l'actuació del centre, de l'aula i de la família i, per altra, de les propostes didàctiques per dur a terme.

Primerament, és significatiu i convenient que les pautes estiguin marcades i guiades de manera inequívoca i fonamentades en situacions anticipables, donat que l'educació és compartida entre escola i família i han d'anar cap a un mateix camí ja que *«el periodo de duelo y su protocolo propondrían una forma de proceder adaptable a la situación, a la edad, al centro y a la cultura de la familia. Esta actuación se referiría a los padres, al niño, a los compañeros, a los maestros y, en su caso, a otros profesionales del mismo u otros centros»* (Cortina & De la Herrán, 2006, p.178).

Cal aclarir que els principis generals d'actuació són de caire orientatiu però significatius pel treball d'una Educació per a la Mort i, a més, encara que aquest treball es centra en l'etapa infantil, els principis que proposarem seran aplicables a totes les etapes educatives. Aquestes pautes es fonamenten i basen en un *«respeto personal i respeto didáctico hacia el proceso formativo del niño y el adolescente, favorecido desde un contexto educativo, bien profesional, bien familiar»* (Cortina & De la Herrán, 2006, p.174). Per això, veiem convenient que les següents pautes s'hagin d'adaptar a la situació i a l'infant en particular (Cortina & De la Herrán, 2011):

- **Pautes d'actuació per a les famílies.** Es fonamenten en una actuació per afavorir el benestar de l'infant, anticipant-lo al benestar extern.
 - **Cap al centre educatiu.:**
 - És fonamental que la família doni una informació detallada al centre o tutor el més aviat possible.
 - L'actuació i la informació ha de ser honesta.

- Coordinació amb el centre educatiu i, especialment, el tutor.
- **Cap a l'infant:**
 - Acolliment i integració total dins la família, deixant-lo participar si és el que desitja.
 - Claredat, objectivitat i sensibilitat dels fets.
 - Evitar incoherències ja que el nen aprendrà a fer a partir de l'adult.
 - Escoltar i deixar-li expressar-se. Fer èmfasi en els interessos i necessitats de l'infant.
 - No sobreprotegir, sinó cercar la seguretat emocional.
 - Evitar errors com estimular el plor, reprimir el dolor, interrompre al nen quan s'expressi, violentar el seu pensament màgic o crear una relació fictícia amb la figura absent.
 - Atenció permanent, encara que sembli que ha superat el dol.
- **Pautes d'actuació pels centres educatius.** És important tenir uns principis d'actuació a nivell de centre determinats en el PEC i el PCE, ja que aquests determinaran la qualitat de la resposta davant una pèrdua significativa.
 - **Cap a les famílies:**
 - Previsió de resposta en les situacions eventuais tràgiques, com reunió per comunicar a l'equip, trucades, visites, flors, etc.
 - Coordinació i coherència amb la família. En el cas que no fos possible, s'ha de respectar la intenció dels pares, encara que es pugui arribar a qualche acord.
 - Reunió urgent de l'equip educatiu per intercanviar la informació i donar-ho a conèixer a tots els professionals que es relacionen amb l'infant.
 - Flexibilitat en la programació d'aula a les necessitats d'activitat individual i grupal.
 - Coordinació amb l'orientador per l'observació de l'infant, i una posterior avaluació global i emocional.

- **Pautes d'actuació dins l'aula:**

- **Cap a l'infant:**

- Acompanyament educatiu. Es conceptualitza com «*una tarea compartida centrada en la tutoría, que pretende ayudar, consolar, confortar y educar al acompañado desde el respeto didáctico*» (Cortina & De la Herrán, 2011, p.87).
- Tractar al nen amb normalitat, però amb sensibilitat.
- Convidar-lo a expressar-se i tenir una escolta activa de la paraula i els gestos. No li hem de forçar a parlar o respondre.
- Coordinació amb les famílies i a nivell de centre.
- Proposar activitats i propostes flexibles per treballar aquest procés de dol.

Per una adequada planificació educativa conjunta, es recomana donar prioritat a les demandes i idees de la família, ja que el dol que sofreix un nen, parteix des de la intimitat de la seva família.

A continuació, en resposta a les pautes d'actuació cap l'infant dins l'aula, es presenta una sèrie de propostes didàctiques per ajudar a elaborar i superar el dol:

- **Conversa en assemblea.** És l'espai i el moment que propicia millor la conversa entre iguals i amb la mestra, per tant és aconsellable que els infants es puguin seure en calma i amb intenció d'escolta. La mestra pot convidar a parlar a l'infant i si no fos el cas, es pot convidar a algú altre a parlar, per tal de motivar la conversar i l'expressió natural.
- **Contes.** Com s'assenyala a l'apartat anterior, "4.2.4.1 Intervenció didàctica prèvia o preventiva", els contes són essencials pel cicle d'Educació Infantil. En aquest cas, el conte s'haurà d'elegir amb molt més criteri i més enfocat al dol i la pèrdua per tal que l'infant pugui veure certa representació i elaborar una crítica o conclusió constructiva. A l'apartat "Annex 3: Llistat de contes per treballar la mort a Educació Infantil." es presenta un recull d'aquells contes millor valorats pels professionals d'aquest àmbit.
- **Carta.** Per tal de poder dir adéu a l'ésser estimat perdut, l'infant pot escriure una carta d'acomiadament o bé, si no sabés escriure, podria fer un dibuix

representatiu de les seves paraules, d'allò que li agradaria dir-li. El mestre ha d'aclarir que aquesta carta no és una carta normal, i que per tant no la podrà enviar per correu, pel que l'infant podria decidir què vol amb aquesta. Alguns suggeriments són llançar-la a la mar, enterrar-la, fer-la volar amb un globus d'heli, preparar un foc i cremar-la, entre d'altres.

- **Plantar un arbre.** La idea d'aquesta proposta és fer una sortida de l'escola i proposar a l'infant plantar un arbre en memòria de la persona perduda. Aquesta activitat es pot realitzar de manera col·lectiva, i que cada un dels nens hagi de plantar un arbre en record de les persones que ja no hi són.
- **Jocs cooperatius.** Tot i que aquesta proposta no està pensada pel treball del dol i la mort en sí mateix, és important fomentar aquest tipus d'activitat per tal que l'infant tingui un temps de joc i esbarjo, al qual si afegim jocs cooperatius s'adonarà que els seus companys són al seu costat per ajudar-li.

Tot i que no hi ha un gran ventall de propostes d'activitats per després de la pèrdua d'un ésser estimat, confiem el que el més adequat és realitzar unes propostes puntuals i continuar amb el ritme normal de l'aula, ja que s'ha d'aconseguir que l'infant avanci en el seu dol i no es quedi aturat dins aquest. Així, el més important en aquesta intervenció posterior serà, en tot moment, l'acompanyament educatiu.

4.2.5. Avaluació

En primer lloc, parlem de que *«en l'educació infantil, l'avaluació serà global, contínua i formativa. L'observació directa i sistemàtica, compartida per l'equip docent de grup, ha de constituir el procediment principal del procés d'avaluació»* (Decret 71/2008, de 27 de juny, BOIB).

Però, si parlem d'Educació per a la Mort, l'avaluació necessita una redefinició, una nova perspectiva del seu concepte. Això és degut a que, en primer lloc, els professionals de l'educació comptaran amb una professionalització més complexa en el seu camp de formació i actuació, per altra, la vida d'aula també tindrà un grau més elevat de dificultat perquè la mort formarà part de l'ensenyança i del coneixement de la realitat tal com és, i per altra banda, l'actuació es fonamentarà en uns valors de respecte cap a l'alumnat. Per tant, l'infant cobra

sentit dins tot el procés d'ensenyança-aprenentatge i el docent necessitarà una avaluació i reflexió més significativa.

Així doncs, caldrà fer les avaluacions des de dues vessants: l'ensenyança del docent i l'aprenentatge de l'alumne.

4.2.5.1. Ensenyança

L'avaluació de l'ensenyança es refereix a l'avaluació del treball docent sobre l'Educació per a la Mort. Aquesta s'ha de consensuar a nivell de centre, fonamentant uns ítems mínims per la seva integració dins el currículum.

Per Educació Infantil l'avaluació ha de ser més simple, reduïda, en comparació a altres nivells educatius, degut a la manca de desenvolupament entorn el concepte de la mort en aquesta edat. A continuació especificarem uns ítems orientatius que pot emmarcar una avaluació d'Educació per a la Mort a Educació Infantil, basat en Cortina & De la Herrán (2006):

Avaluació del treball docent sobre l'Educació per a la Mort a Educació Infantil

Críteris d'avaluació	Valoració ⁹	Observacions
<u>Qualitat de l'acord al PEC</u>		
– Participació i implicació docent	1 2 3 4 5	
– Responsabilitat de l'equip educatiu	1 2 3 4 5	
– Compabilitat de l'Educació per a la Mort amb els altres projectes i principis didàctics:	1 2 3 4 5	
Calidesa i claredat	1 2 3 4 5	
Evitar de faltes de respecte	1 2 3 4 5	
Naturalitat i respecte didàctic	1 2 3 4 5	
Dubte i autoconstrucció	1 2 3 4 5	
Flexibilitat i adequació	1 2 3 4 5	
Avaluació formativa global i mediata	1 2 3 4 5	
Planificació del període de dol	1 2 3 4 5	
Les propostes d'intervenció desenvolupen principis	1 2 3 4 5	

⁹ L'escala de la valoració correspon a 1: gaire, 2: poc, 3: ni poc ni massa, 4: bé, 5: molt.

metodològics generals o/y específics del PEC		
Es parteix dels interessos i les necessitats dels infants	1 2 3 4 5	
El clima comunicatiu de seguretat emocional i confiança va ser adequat	1 2 3 4 5	
La actuació docent es va basar en: naturalitat, seguretat professional, maduresa personal, etc.	1 2 3 4 5	
La informació intercanviada amb els infants va ser clara i ordenada	1 2 3 4 5	
Es varen incloure activitats individuals, petit grup i gran grup	1 2 3 4 5	
Les activitat varen ser variades i lúdiques	1 2 3 4 5	
Es varen respectar els descobriments dels infants	1 2 3 4 5	
Les activitats respongueren als objectius establerts prèviament	1 2 3 4 5	
Es varen registrar anotacions per un estudi i interpretació posterior	1 2 3 4 5	
Es va poder observar una evolució d'actituds, control i expressió emocional	1 2 3 4 5	
Es va propiciar una coordinació amb les famílies	1 2 3 4 5	
Es varen considerar les aportacions de les famílies	1 2 3 4 5	

Taula 5: Avaluació del treball docent sobre l'Educació per a la mort a Educació Infantil

4.2.5.2. Aprenentatge

Si comentem a l'apartat anterior que l'avaluació del docent sobre l'Educació per a la Mort en Educació Infantil ha ser més simple en comparació amb la resta d'etapes educatives, l'avaluació de l'aprenentatge, és a dir, dels alumnes, ha complir encara més aquesta característica.

Existeixen diverses tècniques per enregistrar i documentar els fets que ocorren dins l'aula. Així, podem partir de les converses produïdes pels infants, de vídeos o d'una avaluació més específica, com pot ser mitjançant un llistat de control o l'escala de valoració.

El llistat de control ens permet recollir successos o dates de manera ràpida i adaptativa a l'activitat, és a dir, amb un únic llistat de control per alumne es poden avaluar gairebé totes les activitats proposades. A continuació presentem un llistat de control propi pels moments simbòlics que es produeixen sobre la mort dins l'aula (Cortina & De la Herrán, 2006):

Nom de l'infant:

Data de naixement:

Grup:

Observacions:

Criteris d'avaluació	Valoració¹⁰	Observacions
La mort li produeix riure	1 2 3 4 5	
Utilitza la mort per generar rialles	1 2 3 4 5	
En els seus jocs acostuma a matar	1 2 3 4 5	
En els jocs acostuma a fer-se el mort	1 2 3 4 5	
Interioritza la mortalitat pròpia i dels altres	1 2 3 4 5	
Interpreta símbols que li separen dels perills	1 2 3 4 5	
Tracta amb sensibilitat la pèrdua	1 2 3 4 5	
És capaç de reflexionar sobre la mort	1 2 3 4 5	
Accepta la mort	1 2 3 4 5	
Accepta les pèrdues	1 2 3 4 5	
Interioritza els cicles vitals	1 2 3 4 5	
S'angustia amb facilitat	1 2 3 4 5	
Qüestiona i explora els límits del seu entorn	1 2 3 4 5	
Identifica les situacions de perill	1 2 3 4 5	
Accepta perdre als jocs	1 2 3 4 5	
Sap canviar de torn	1 2 3 4 5	
És capaç de posar-se en lloc dels altres	1 2 3 4 5	
Fa xantatge	1 2 3 4 5	
Agredeix	1 2 3 4 5	
Culpabilitza als altres	1 2 3 4 5	
Genera postures de rebel·lia	1 2 3 4 5	
Acostuma a queixar-se	1 2 3 4 5	
Respecta als companys	1 2 3 4 5	
Escolta als companys	1 2 3 4 5	
Parla dels seus sentiments	1 2 3 4 5	
Estabilitza les relacions amb les persones que li agraden	1 2 3 4 5	
Participa activament en les propostes	1 2 3 4 5	

Taula 6: Llistat de control avaluació de l'aprenentatge.

¹⁰ L'escala de la valoració correspon a 1: gens d'acord amb la premisa, 2: en desacord, 3: ni acord ni desacord, 4: d'acord, 5: molt d'acord.

Per altra banda, els infants també poden fer una pròpia avaluació sobre les activitats que s'han dut a terme dins l'aula. D'aquesta manera, ells mateixos seran participants de la planificació i ens donaran a conèixer les seves necessitats i interessos. La idea és que aquesta avaluació es faci setmanalment o en períodes no massa llargs, per tal d'anar rebent un *feedback* o retroacció per part dels nens sobre allò que fan. Així, per poder realitzar aquesta avaluació, utilitzarem una escala de valoració, que podria ser la següent:

Activitat	Sí m'ha agradat 	No m'ha agradat
Contes	X	
Racó dels animals extingits	X	
Taller de les flors		X
Joc "Qui manca en el grup?"	X	
Taller de reciclatge		X

Taula 7: Escala de valoració pels infants de les propostes didàctiques.

Finalment, cal esmentar la importància d'una avaluació contínua en la que es parteixi d'uns coneixements previs (avaluació inicial), i passi per un procés d'ensenyança-aprenentatge fins arriba l'assoliment dels objectius proposats (avaluació final). Tot i així, valorem que ha de ser més important el procés pel qual ha passat un nen que no el resultat en sí mateix.

5. Conclusions

La nostra societat ha evolucionat molt els darrers anys, i es troba en constant evolució. Actualment pares i mares compleixen jornades laborals que els hi fa molt difícil conciliar una feina amb una vida familiar, fet que ha originat una delegació de l'educació dels fills a les escoles. Aquest esdeveniment també ha provocat que l'educació hagi evolucionat cap a una educació integral dels alumnes, que implica «*la consecució del desenvolupament integral i harmònic de la persona en els aspectes físics, emocionals, afectius, socials i intel·lectuals*» (Decret 71/2008, de 27 de juny, BOIB). Per tant, els centres educatius han de cobrir les necessitats bàsiques que poden envoltar a un infant.

No obstant, el sistema educatiu té llacunes en quant al treball que realment es duu a terme d'una educació integral. Una d'aquestes llacunes és el treball de la mort dins els centres educatius i dins les pròpies aules, malgrat l'any 2013, segons l'Institut Nacional d'Estadística, el nombre de defuncions a Espanya va ser d'un total de 390.419 persones. Així, és evident que la mort es troba present en el nostre voltant, i que en gairebé totes les famílies s'ha perdut a un ésser estimat, i ja no tan sols podem parlar de persones, sinó també d'altres éssers vius que poden ser, igualment, significatius en les nostres vides, o de pèrdues significatives que ocorren al llarg de les nostres vides com la pèrdua d'ocupació o dels cabells. Però, malgrat la importància i transcendència d'aquestes pèrdues per al desenvolupament integral i el benestar de l'alumnat, el tractament de la mort en el sistema educatiu segueix sent difícil d'encaixar i de tractar.

Com hem pogut veure en el marc teòric, els més petits també pateixen el procés de dol, i el sistema educatiu té la responsabilitat de dotar-los d'eines per enfrontar-se a una mort significativa, tant de manera preventiva com pal·liativa a la defunció. Per aquest motiu, a partir de les investigacions realitzades per l'elaboració d'aquest treball i les diferents referències bibliogràfiques citades al llarg d'aquest document, seria idoni implantar l'Educació per a la Mort en el sistema educatiu. Aquesta perspectiva dona resposta a les diverses necessitats que s'han plantejat al començament d'aquest treball: necessitats socials, deixant enrere la visió de la mort com un tabú; necessitats familiars, orientant i donant pautes per ajudar als fills en un procés de dol; necessitats culturals, trencant els prejudicis arrelats i donant una visió laica; i, necessitats educatives, donant resposta a una educació integral dels alumnes, conceptualitzant la mort i les seves implicacions, dotant als alumnes d'eines i

estratègies per enfrontar-se a un procés de dol, i ampliant i millorant la formació del professorat per superar les seves dificultats per parlar sobre la mort.

Malgrat diversos autors i estudis, referenciats al llarg d'aquest document, defensen una Educació per a la Mort integrada en els projectes anuals, són pocs els centres que ho duen a terme o estan interessats en fer-ho, ja que en general els centres actuen com si la finitud, la malaltia, el patiment i la pèrdua no formaran part de l'experiència quotidiana dels infants i adolescents i, per tant, de l'àmbit educatiu. Afortunadament, trobem escoles que comencen a reflexionar sobre aquesta necessitat, com són els vint centres del Gobierno de Canarias, que participaran en un projecte experimental, "Orugas y mariposas en los pupitres de nuestra escuela"¹¹, per tal de treballar la didàctica de la mort i el dol en l'escola. També s'han dut a terme propostes dins centres o aules sobre la mort i el dol, però, normalment, arrelades a investigacions concretes, sense propostes sorgides com a necessitat de canvi per part del centre. L'experiència personal, en la comunicació i informació de la temàtica d'aquest treball a diferents professionals de centres educatius, ha fet veure que els professionals no reaccionen amb un punt de vista assertiu davant aquesta temàtica, quedant-se perplexos i més bé contrariats degut a "la dificultat que suposaria". Per tant, d'igual manera que s'esmenta el projecte experimental de Canàries, sorgit des de la Consejería de Educación, Universidades i Sostenibilidad, a la resta de comunitats autònomes també caldria la implantació de programes similars des de les conselleries d'educació, per tal de fomentar que professorat i famílies coneguessin la importància d'una Educació per a la Mort i trencar les pors, les desconfiances i les incerteses que generen aquest tema.

També trobem que els equips educatius es troben desanimats a dur a terme perspectives noves, els hi fa por la incertesa i els hi resulta més fàcil controlar les situacions. Però això ha de canviar, ja que el professorat ha de ser el principal precursor de canvis i innovacions sobre perspectives entorn a aquesta temàtica, però, per a això és evident que, primerament, ha de formar-se. La formació que rep un docent en aquesta temàtica durant la seva etapa formativa és mínima o nul·la, esmentada de manera puntual i, en el cas d'Educació Infantil, associada de manera transversal a la temàtica de vincles afectius, però no com a contingut principal en sí mateix, amb principis i estratègies metodològiques, consells, i sobretot, fonamentació teòrica. Cal afegir que, encara que el projecte a dur a terme ha de tenir en compte hores de formació inicial, no serà suficient, i caldrà una formació contínua específica en el tema. Així, el docent

¹¹ Per més informació sobre aquest projecte, consultar l'enllaç de l'apartat "Bibliografia de consulta".

ha de ser conscient que tindrà una gran responsabilitat, ja que serà el principal promotor d'aquests canvis, tant a nivell de centre, com d'aula i familiar, aplicant i treballant des dels principis didàctics (Taula 3: **Principis didàctics a Educació Infantil (Cortina & De la Herrán, 2011)**) i principis específics (Taula 4: **Principis específics de l'Educació per a la Mort (Cortina & De la Herrán, 2011)**). Per tant, haurà de creure en els beneficis d'una Educació per a la Mort i haurà d'estar totalment implicat en el desenvolupament i transcurs del projecte a nivell d'aula, però, sobretot, a nivell de centre.

Per altra banda, a partir de la recerca bibliogràfica, i de la investigació de cada un dels autors que defensa una Educació per a la Mort, s'ha pogut identificar que cada autor defensa una visió i unes propostes específiques pel treball d'aquesta dins els centres educatius. Per una banda, Agustín de la Herrán i Mar Cortina són els que fonamenten amb més profunditat l'aplicació d'aquest projecte, centrant principis metodològics, implicacions curriculars, estratègies i recursos per treballar dins l'aula, i les diferents avaluacions, tot de manera molt extensa i indagadora. Joan Carles Mèlich i Anna Nolla també realitzen pinzellades sobre el que significa una pedagogia de la mort, més enfocats al treball preventiu a una pèrdua significativa. Per altra banda, Vicenç Arnaiz es centra en contextualitzar la necessitat d'un canvi de perspectiva i en realitzar diversos reculls de contes per treballar-los dins l'aula, tant de manera preventiva com pal·liativa a una pèrdua significativa. Finalment, Concepció Poch, Olga Herrero, Elisabeth Kübler-Ross i Inmaculada Díaz es centren més en la identificació i tractament d'un procés de dol ens els infants més petits. Així, a partir d'aquests autors i d'altres, dels quals ara no he fet esment, al llarg d'aquest treball s'ha anat fent un recull dels trets i recursos més primordials enfocats, i totalment aplicables segons el Decret 71/2008, de 27 de juny (BOIB), al sistema educatiu de les Illes Balears.

Així doncs, aquest treball no pretén ser una utopia o un recull de principis i recursos inaplicables en els centres educatius que ens envolten, sinó que és un treball real, enfocat a que es pugui dur a terme de manera senzilla i pràctica, però sense perdre la essència del que significa una Educació per a la Mort. Per no perdre aquesta perspectiva, els principis metodològics i els sistemes d'avaluacions estan basats en Cortina i De la Herrán (2006; 2011), però s'han adaptat en aquest treball a les necessitats reals dels nostres centres. També, algunes propostes d'activitats estan inspirades en aquests autors, tot i que s'han reflexionat i adaptat perquè es puguin dur a terme en el cicle d'Educació Infantil, especialment a partir de dos anys d'edat. Altres activitats són de caire més innovador, pròpies d'aquest treball, i no està comprovat si són eficients o significatives, ja que no s'han dut a terme de manera pràctica.

Per tant, tot i que elaborar un projecte per implantar una Educació per a la Mort en els centres actuals és un treball ambiciós, no és fictici, ja que està enfocat a la realitat viscuda dins un centre educatiu per tal que es pugui desenvolupar de manera real. Tot i així, no només cal agafar un projecte i dur-lo a terme, sinó que és fonamental que els centres educatius estiguin implicats en tots els àmbits implicats i necessaris (formació, famílies, societat...). Per a això, els centres i els docents han de reflexionar, investigar, intercanviar opinions, etc., és a dir, el que es necessita per implantar aquest projecte és un temps significatiu per reflexionar i adonar-se de la realitat social i de les necessitats reals dins els centres i en les famílies.

Finalitzarem aquest Treball de Fi de Grau amb una cita dels principals investigadors d'aquesta temàtica, en la qual resumeixen en quin moment es troba actualment l'Educació per a la Mort i què cal per arribar a la seva real implantació:

«la Educación para la Muerte es una de esas áreas de experiencia y conocimiento pendientes, cuya normalización en la enseñanza (desde su planificación y desarrollo) es solo cuestión de unos vaivenes de opinión, reflexión e investigación en las aulas y un poco más de tiempo y de complejidad de conciencia» .

(Cortina & De la Herrán, 2006, p.99).

Referències bibliogràfiques

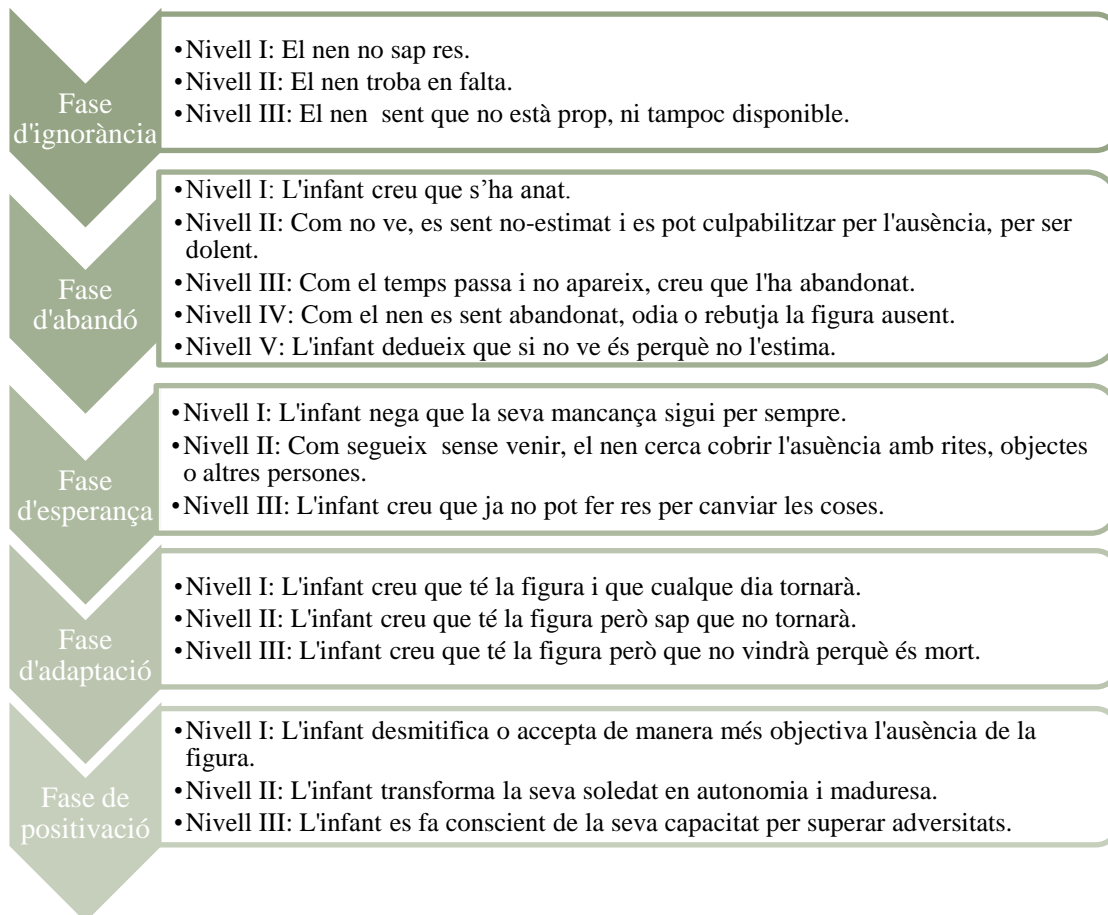
- Arnaiz, V. & Moll, M. (2003). Llistat de contes. *Guix d'infantil*, 12, 26-27.
- Arnaiz, V. & Poch, C. (2003). Pedagogía de la muerte: pedagogía de la vida. Recursos bibliográficos comentados. *Aula de Innovación Educativa*, 122, 62-67.
- Arnaiz, V. (2003). Del tabú del sexo al tabú de la muerte. *Aula de infantil*, 12. [Versió electrònica].
- Arnaiz, V. (2003). Pensar, hablar de la muerte y comprometerse con la vida. *Aula de Innovación Educativa*, 122, 37-38.
- AVAIM (2004). El duelo infantil. *Revista Haurdanik*, 28.
- CAIB. Annex del Decret 71/2008, de 27 de juny, Conselleria d'Educació i Cultura. Comunitat Autònoma de les Illes Balears. BOIB.
- CAIB. Decret 71/2008, de 27 de juny, Conselleria d'Educació i Cultura. Comunitat Autònoma de les Illes Balears. BOIB.
- Cortina, M. & De la Herrán, A. (2006). *La muerte y su didáctica. Manual para educación Infantil, Primaria y Secundaria*. Madrid: Editorial Universitas.
- Cortina, M. & De la Herrán, A. (2011). *Pedagogía de la muerte a través del cine*. Madrid: Universitas.
- Cortina, M., Herrán, A. & Nolla, A. (2009). Propuesta para anticiparse al duelo. *Cuadernos de Pedagogía*, 388, 68-71.
- De la Herrán, A.; Bravo, S.; Navarro, M.J.; González, I. & Freire, M.V. (2003). La selección para la muerte. Selección de propuestas. *Revista Aula de Infantil*, 12, 14-18.
- De la Torre, E. & Navarro, R. (1985). *Metodología de la investigación: bibliográfica, archivística y documental*. México: McGraw Hill.
- Díaz, I. (2004). *I ara, on és? Com ajudar els nens i els adolescents a entendre la mort*. Barcelona: Viena Edicions.
- Feijoo, P. & Pardo, A.B. (2003). La escuela: una amiga e el duelo. *Aula de Innovación Educativa*, 122, 41-45.
- Giralt, J. & Nolla, A. (2003). Podemos hablar de la pérdida y la muerte en primaria. *Aula de Innovación Educativa*, 122, 46-51.
- Instituto Nacional de Estadística. INEbase, defunciones [en línea]. Defunciones. Año 2013. Madrid: INE. Recuperat en: [<http://www.ine.es/jaxi/tabla.do>]
- Kübler-Ross, E. & Kessler, D. (2006). *Sobre el duelo y el dolor*. Barcelona: Ediciones Luciérnaga.
- Mèlich, J.C. (2003). Por una pedagogía de la finitud. *Aula de Innovación Educativa*, 122, 39-40.
- Poch, C. (2008). *La mort*. Barcelona: UOC.
- Seisdedos, M. (2004). L'assemblea a l'escola infantil. *Guix d'infantil*, 19, 32-36.

Bibliografía de consulta

- Arnaiz, V. (2003). ¿Podemos hablar de la muerte en la escuela y en el instituto? *Aula de Innovación Educativa*, 122, 36.
- Arnaiz, V. (2003). Diez propuestas para una pedagogía de la muerte. *Aula de Innovación Educativa*, 122, 59-61.
- Cantero, M.F. (2013). La educación para la muerte. Un reto formativo para la sociedad actual. *Psicogente*, 16(30), 424-438.
- Consejería de Educación, Universidades y Sostenibilidad (2015). Orugas y mariposas de colores en los pupitres de nuestra escuela. Gobierno de Canarias. Recuperat de:
[http://www.gobiernodecanarias.org/educacion/web/actividades-educativas/proyecto_orugas-y-mariposas.html]
- De la Herrán, A. & Cortina, M. (2008). La educación para la muerte como ámbito formativo: más allá del duelo. *Psicooncología*, 2 (5), 409-424.
- De la Herrán, A. & Cortina, M. (2008). La Práctica del “Acompañamiento Educativo” desde la Tutoría en Situaciones de Duelo. *Tendencias Pedagógicas* (13), 157-173.
- De la Herrán, A. & Cortina, M. (2009). La muerte y su enseñanza. *Diálogo Filosófico* (75), 499-516.
- De la Herrán, A. & González, I. (2010). Introducción metodológica a la muerte y los miedos en educación infantil. *Tendencias Pedagógicas*, 15, 125-149.
- De la Herrán, A. et al. (2000). *¿Todos los caracoles se mueren siempre? Cómo tratar la muerte en educación infantil?* Madrid: Edición de la Torre.
- De la Herrán, A.; Bravo, S.; Navarro, M.J.; González, I. & Freire, M.V. (2003). La selección para la muerte. Selección de propuestas. *Revista Aula de Infantil*, 12, 14-18.
- De la Herrán, A.; Bravo, S.; Navarro, M.J.; González, I. & Freire, M.V. (2001). La Muerte: ¿Tabú o Imperativo? *Aula de Innovación Educativa* (106), 62-64.
- Herrero, O. (2009). El duelo en el niño: cuándo es normal y cuando se complica. *Cuadernos de Pedagogía*, 388, 54-56.
- Kübler-Ross, E. (2003). *Los niños y la muerte*. Barcelona: Ediciones Luciérnaga.
- Kübler-Ross, E. (2006). *Sobre la muerte y los moribundos*. Barcelona: Ediciones Luciérnaga.
- Poch, C. (2000). *De la vida y de la muerte. Reflexiones y propuestas para educadores y padres*. Barcelona: Claret.
- Poch, C. (2009). ¿Por qué es necesaria una pedagogía de la muerte? *Cuadernos de Pedagogía*, 388, 52-53.
- Rodríguez, P. & Goyarrola, F. (2012). Propuestas didácticas para una pedagogía de la muerte desde la creatividad artística. *Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación*, 2 (10).
- Rodríguez, P.; De la Herrán, A. & Cortina, M. (2012). Antecedentes de Pedagogía de la Muerte en España. Enseñanza & Teaching. *Revista Interuniversitaria de Didáctica*, 30, 175-195.
- Selfa, M.; Fraga, F.J. & Berengué, I. (2014). Leer sobre la muerte en la Biblioteca de Aula: una experiencia práctica de lectura en una aula de Educación Infantil. *Investigaciones Sobre Lectura (ISL)*, 3, 83-95.

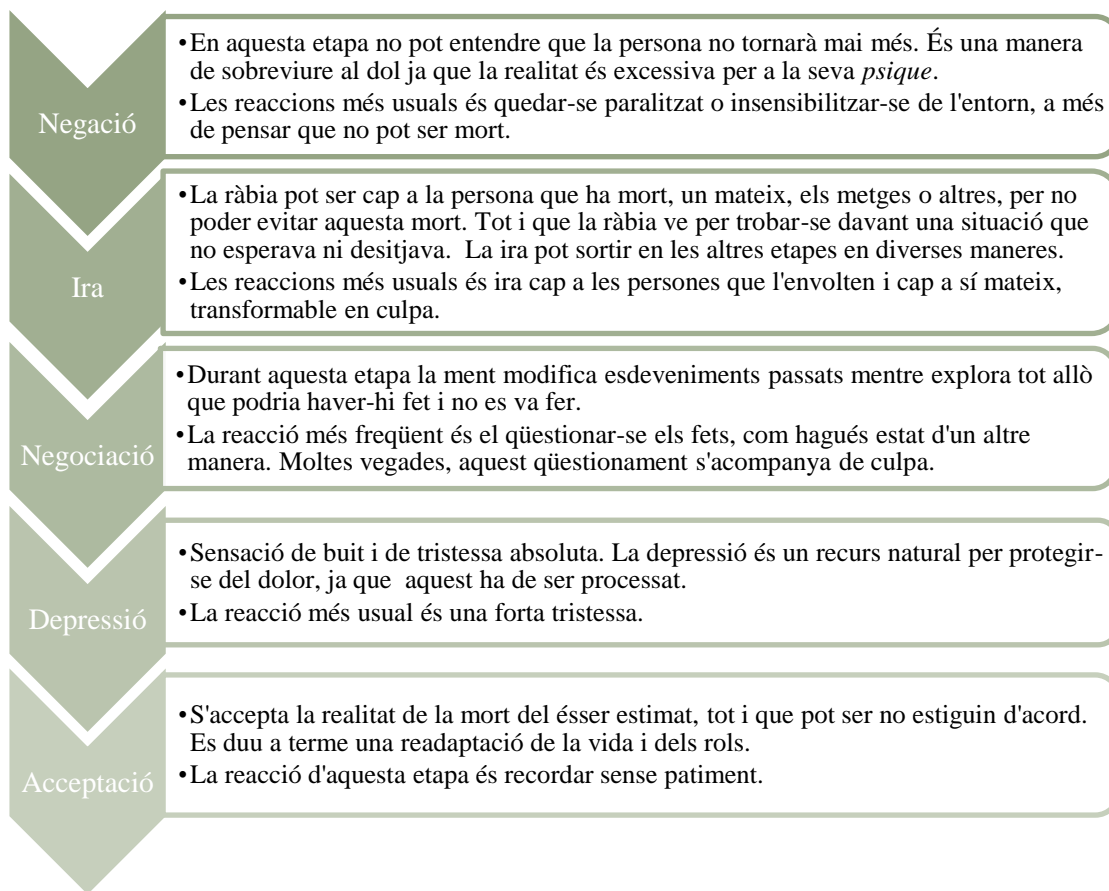
Annexes

Annex 1: Quadre basat en l'estudi de De la Herran et al. (2000; citat en De la Herrán & Cortina, 2006, p.50).

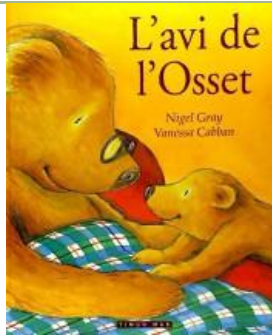
Annex 2: Quadre basat en l'anàlisi de Kübler-Ross i Kessler (2006).

«La gente a menudo cree que las etapas del duelo duran semanas o meses. Olvida que son reacciones a sentimientos que pueden durar minutos u horas mientras fluctuamos de uno a otro. No entramos ni salimos de cada etapa concreta de una forma lineal. Podemos atravesar una, luego otra y retornar luego a la primera» (Kübler-Ross & Kessler, 2006, p.33).

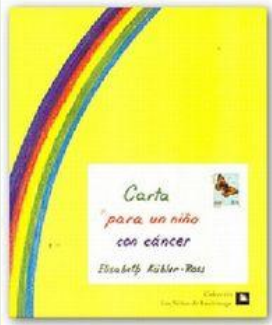

Annex 3: Llistat de contes per treballar la mort a Educació Infantil.

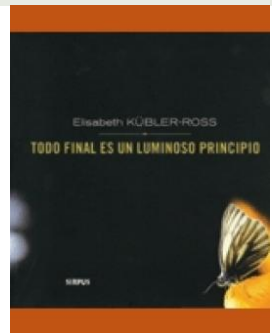
	<p>Bawin, M.A. & Hellings, C. (2000). <i>L'avi d'en Tom ha mort</i>. Barcelona: Combel.</p> <p>Tom no sap perquè ploreu tots ni perquè estan units si no és cap festa. Els seus pares li expliquen que l'avi ha mort.</p>
	<p>Brami, E. & Schamp, T. (2000). <i>Como todo lo que nace</i>. Paris: Kókinos.</p> <p>Es descriu com els éssers vius van morint. Tracta de manera breu el cicle de la vida.</p>
	<p>Company, M. & Elena, H. (1994). <i>El Santi i la Nona. Adéu àvia!</i> Barcelona: Timun Mas.</p> <p>En casa de Nona tots estan tristos, i ella no sap perquè. Santi, el monstre, la porta a un lloc màgic on en cada porta la Nona es trobarà un avantpassat.</p>
	<p>Cortina, M. & Peguero, A. (2001). <i>On és el iaio?</i> València: Tàndem.</p> <p>La protagonista no troba al seu avi. Quan demana per ell la mare li diu que és al cel, el pare que és un àngel i l'àvia que és de viatge. Es mostra el desconcert davant l'amagament de la mort.</p>
	<p>Gliori, D. (2001): <i>T'estimaré sempre</i>. Barcelona. Timun Mas.</p> <p>Cueta Petita és una guineueta que està molt preocupada per l'estimació de la seva mare. Ella li va explicant com l'amor no mor mai, encara que la persona ho faci.</p>

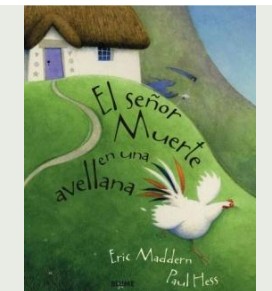
Gray, N. & Cabban, V. (1999). *L'avi de l'Osset*. Barcelona: Timun Mas. Barcelona: Tracta el record com una estratègia per integrar una pèrdua.

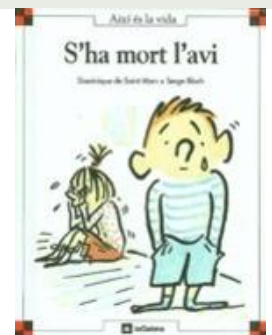
Kübler-Ross, E. (1991). *Carta para un niño con cáncer*. Barcelona: Luciérnaga. Barcelona: Tracta d'una carta en resposta a les preguntes que un nen li va fer: "Què és la vida?", "Què és la mort" i "Per què han de morir els infants?"

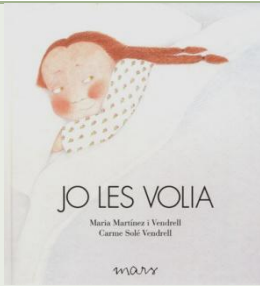
Kübler-Ross, E. (2000). *Todo final es un luminoso principio*. Barcelona: Sirpus. Barcelona: Compara les diferents fases d'una papallona amb les etapes de la vida humana. Parla de la mort des d'una concepció no dramàtica.

Madden, E. & Hess, P. (2000). *El señor muerte en una avellana*. Barcelona: Blume. Barcelona: El protagonista vol evitar la mort de la seva mare tancant al Senyor de la Mort. Però s'acaba adonant que això té conseqüències.

Mars, S. (1998). *S'ha mort l'avi*. Barcelona: Galera. Barcelona: La mort d'un avi provoca molts interrogants. En aquest conte és la vida. La s'intenta contestar a aquestes.

Martínez i Vendrell, M. & Solé Vendrell, C. (1984). *Jo les volia*. Barcelona: Destino.

La mare de la Roser està malalta i no pot atendre-la com sempre. Es mostra una pèrdua progressiva.

Prim, E. (1998). *L'àvia Pepa se'n va*. Barcelona: Abadia de Montserrat.

L'àvia Pepa reuneix als seus amics i estimats per acomiadar-se d'ells.

Ramon, E. (2003). *No és fàcil, petit esquirol*. Barcelona: Kalandraka.

El petit esquirol ha perdut a la mare i el seu pare no fa les coses com ella. Està molt trist i tan sols el gran mussol el protegeix de la nit com feia la seva mare.

Tracta el període de dol

Rius, R. (2004). *La Maria no se n'oblidara*. Barcelona: Cruïlla.

Una vegada al mes, Maria i els seus cosins van a casa de l'àvia a dinar. A ella li agrada molt mirar els àlbums de fotografies per recordar a l'avi que és mort.

Sabaté i Rodié, T. (1991). *Un mal somni*. Barcelona: Salvatella.

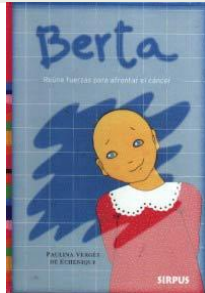
L'Arnau somnia que la mort puja les escales de casa seva però, de cop, es desperta abraçat als pares.

Des de l'humor tracta la por devers la mort.

Vassart, M.M. & Comella, À. (1996). *Libro de la otra vida (libro de la vida)*. Barcelona: Montena.

Llibre reversible en el qual, per una banda, a partir de la mort d'un oncle l'infant planteja molts de dubtes i, per altra banda, la mare li explica l'arribada, des d'abans de l'embaràs.

Ventura, A. & Delicado, F. (2000). *El tren*. Salamanca: Loquez. El Tío Juanito i el seu nebot Pablo, s'agafaven de la mà i marxaven amb tren, fins que un dia el tren es va aturar.

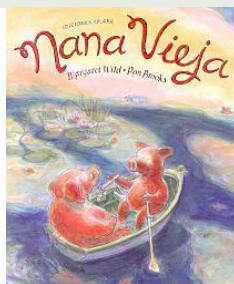

Vergés de Echenique, P. (2001). *Berta. Reúne fuerzas para afrontar el cáncer*. Barcelona: Sirpus. Berta és una nena que fa el que pot per sobreviure a un càncer. Durant aquest ha d'afrontar pèrdues com la dels cabells.

Verrept, P. (2000). *Et trobo a faltar*. Barcelona: Juventud. Un nen té una amiga que marxa a viure lluny. Ell es troba molt trist i la troba a faltar.

Tracta la diferència de la mort circumstancial i la mort definitiva.

Wild, M. & Brooks, R. (2000). *Nana vieja*. Austràlia: Ekaré. La Nana Vieja és l'àvia de la Chanchita, i com ja és conscient que és major, inicia el procés d'acomiadament.

Wilhelm, H. (2002). *Jo sempre t'estimaré*. Barcelona: Juventud. Amistat entre un nen i la seva gossa Elfi. Un dia n'Elfi mor i el nen ha d'afrontar la seva pèrdua.